આધુનિક ભારતનો ઈતિહાસ

A HISTORY OF MODERN INDIA

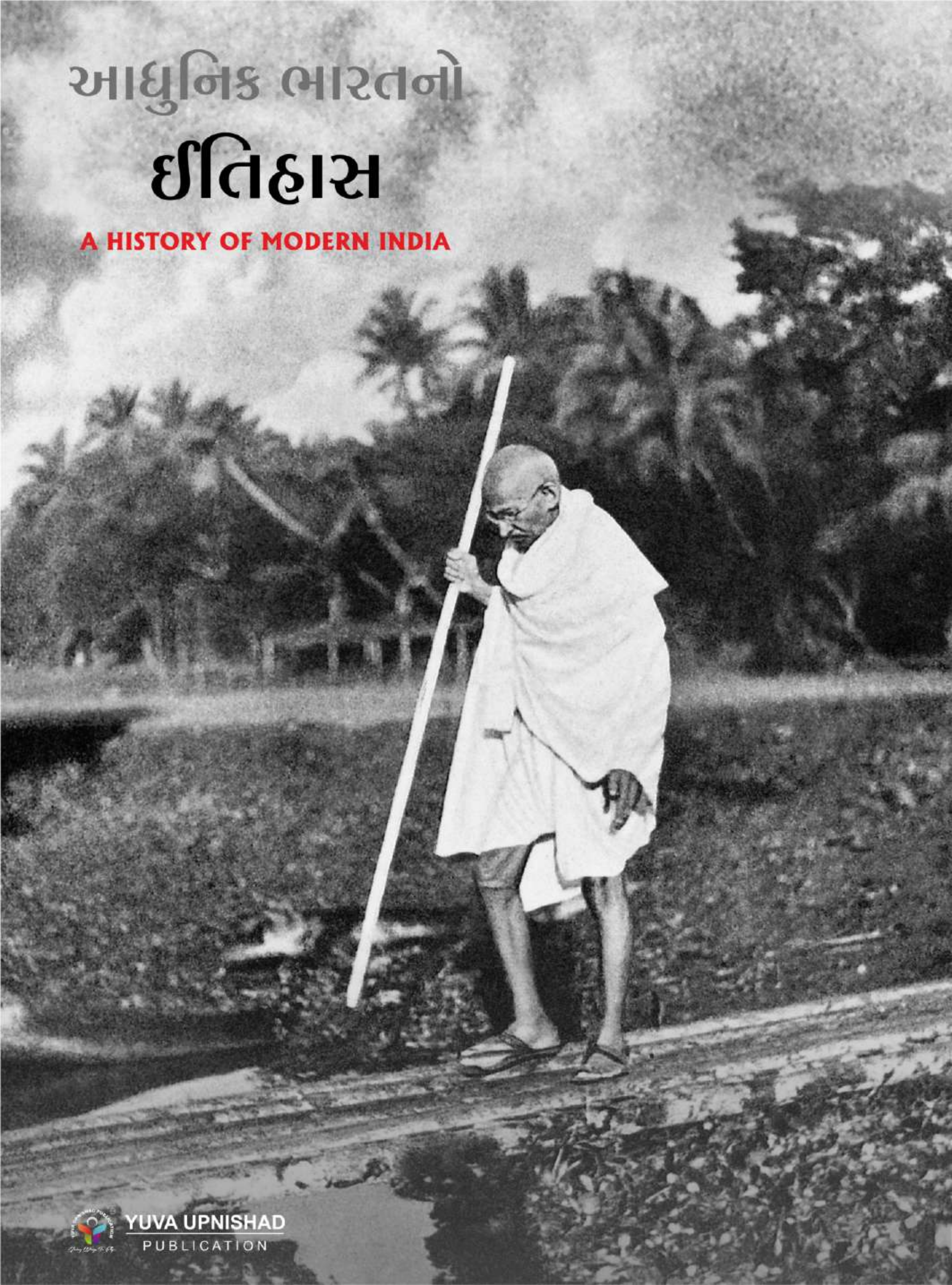

YUVA UPNISHAD
PUBLICATION

આધુનિક ભારતના ઈતિહાસનો પ્રકરણવાર વર્ગીકૃત અભ્યાસક્રમ

GPSC Class 1-2, પ્રાથમિક પરીક્ષા (સામાન્ય અભ્યાસ -1)

મુદ્દા નં.	ટોપિક	સંદર્ભ પ્રકરણ
21.	ભારતમાં યુરોપિયન વેપારી કંપનીઓ– સર્વોચ્ચતા માટેનો તેમનો સંઘર્ષ–બંગાળ, મૈસૂર, મરાઠાઓ અને હૈદરાબાદના વિશેષ સંદર્ભમાં.	**2, 3, 4**
22.	ગર્વનર જનરલ્સ અને વાઈસરોયઝ.	**21**
23.	1857નો ભારતનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ–ઉદ્દભવ, સ્વરૂપ, કારણો, પરિણામો અને મહત્વ, ગુજરાતના વિશેષ સંદર્ભમાં	**6**
24.	19 મી સદીમાં ભારત અને ગુજરાતમાં ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારા આંદોલનો.	**8**
25.	ભારતની સ્વંત્રતા માટેની ચળવળ	**9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16**
	ભારત અને વિદેશમાં ભારતીય ક્રાંતિકારીઓ.	**12, 14, 16**
17.	મહાત્મા ગાંધી, તેમના વિચાર , સિદ્ધાંતો અને જીવન દર્શન,	**17, 22**
	મહત્વના સત્યાગ્રહ– ગુજરાતના ખેડા, બોરસદ–બારડોલી, ધરાસણા, ધોલેરા, રાજકોટ અને લિંબડી સત્યાગ્રહના વિશેષ સંદર્ભમાં	**13, 15**
18.	સ્વતંત્રતા ચળવળ અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર એકીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા	**20, 22**
19.	ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર, તેમનું જીવન અને ભારતના બંધારણના ઘડતરમાં તેમનું યોગદાન	**22**
20.	આઝાદી પછીનું ભારત : દેશમાં રાજ્યોનું પુનર્ગઠન	**20**

DEMO COPY

નોંધ :
અભ્યાસક્રમમાં આપેલ ઈતિહાસને લગતા અન્ય મુદ્દાઓનો સંદર્ભ યુવા ઉપનિષદ પબ્લિકેશન દ્વારા પ્રકાશિત "પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતનો ઈતિહાસ" અને "ગુજરાતનો ઈતિહાસ" પુસ્તકમાં આપેલ છે.

આધુનિક ભારતના ઈતિહાસનો પ્રકરણવાર વર્ગીકૃત અભ્યાસક્રમ

GPSC Class 1-2, મુખ્ય પરીક્ષા (સામાન્ય અભ્યાસ -1)

મુદ્દા નં.	ટોપિક	સંદર્ભ પ્રકરણ
12.	મરાઠા સામ્રાજ્યનો ઉદય અને પતન.	**2**
13.	ભારતમાં યુરોપિયનોનું આગમન	**3**
	ભારતમાં બ્રિટિશ શાસનની સ્થાપના અને વિસ્તરણ 1757થી 1856	**4, 5**
	જમીન મહેસૂલ પદ્ધતિ, કાયમી જમાબંધી, રૈયતવારી અને મહાલવારી	**18**
14.	ભારતનો 1857નો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને રાણી વિક્ટોરિયાનો ઢંઢેરો.	**6**
15.	19મી સદીમાં ભારત અને ગુજરાતમાં ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારા આંદોલનો	**8**
16.	ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદનાં ઉદય માટે જવાબદાર પરિબળો	**9**
	ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનાં કાર્યો 1885 થી 1920	**10, 11, 12**
17.	રાષ્ટ્રીય ફલક પર મહાત્મા ગાંધીનો ઉદય	**9**
	તેમના વિચાર, સિદ્ધાંતો અને જીવન દર્શનનો ભારતના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક જીવન પર પ્રભાવ	**13, 15, 16, 17**
18.	સ્વતંત્રતા ચળવળ	**13, 15, 16**
	સ્વાતંત્ર્યોત્તર એકીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા	**20**
19.	ભારત અને વિદેશમાં ભારતીય ક્રાંતિકારીઓ	**12, 14**
	આઝાદ હિંદ ફોજ અને સુભાષચંદ્ર બોઝ	**16**
20.	ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર, તેમનું જીવન અને ભારતના બંધારણના ઘડતરમાં તેમનું યોગદાન	**22**
21.	આઝાદી પછીનું ભારત : દેશમાં રાજ્યોનું પુનર્ગઠન	**20**

DEMO COPY

આધુનિક ભારતનો ઈતિહાસ વિષયમાંથી અગાઉના વર્ષોમાં પૂછાયેલા UPSC-CSE (Pre) પ્રશ્નોની સંખ્યા

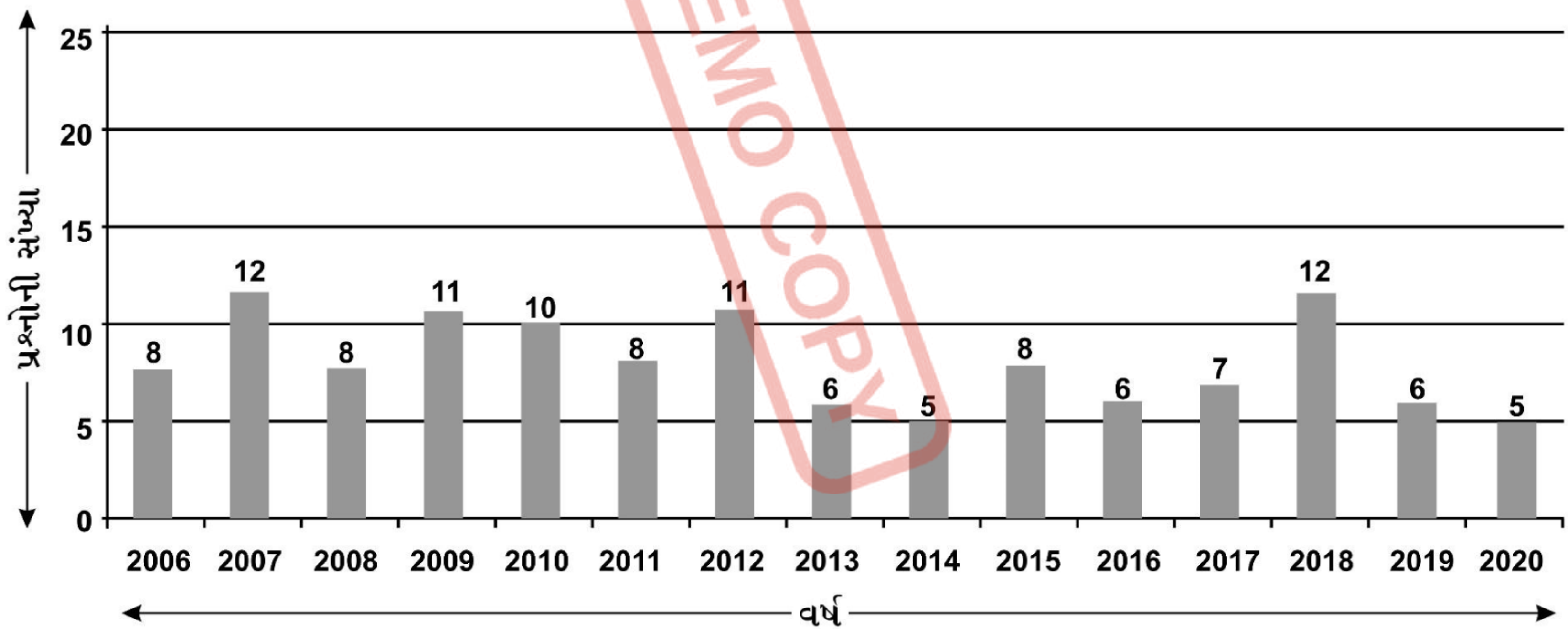

DEMO COPY

આધુનિક ભારતનો ઈતિહાસ વિષયમાંથી અગાઉના વર્ષોમાં GPSCની વિવિધ (પ્રાથમિક) પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નોની સંખ્યા

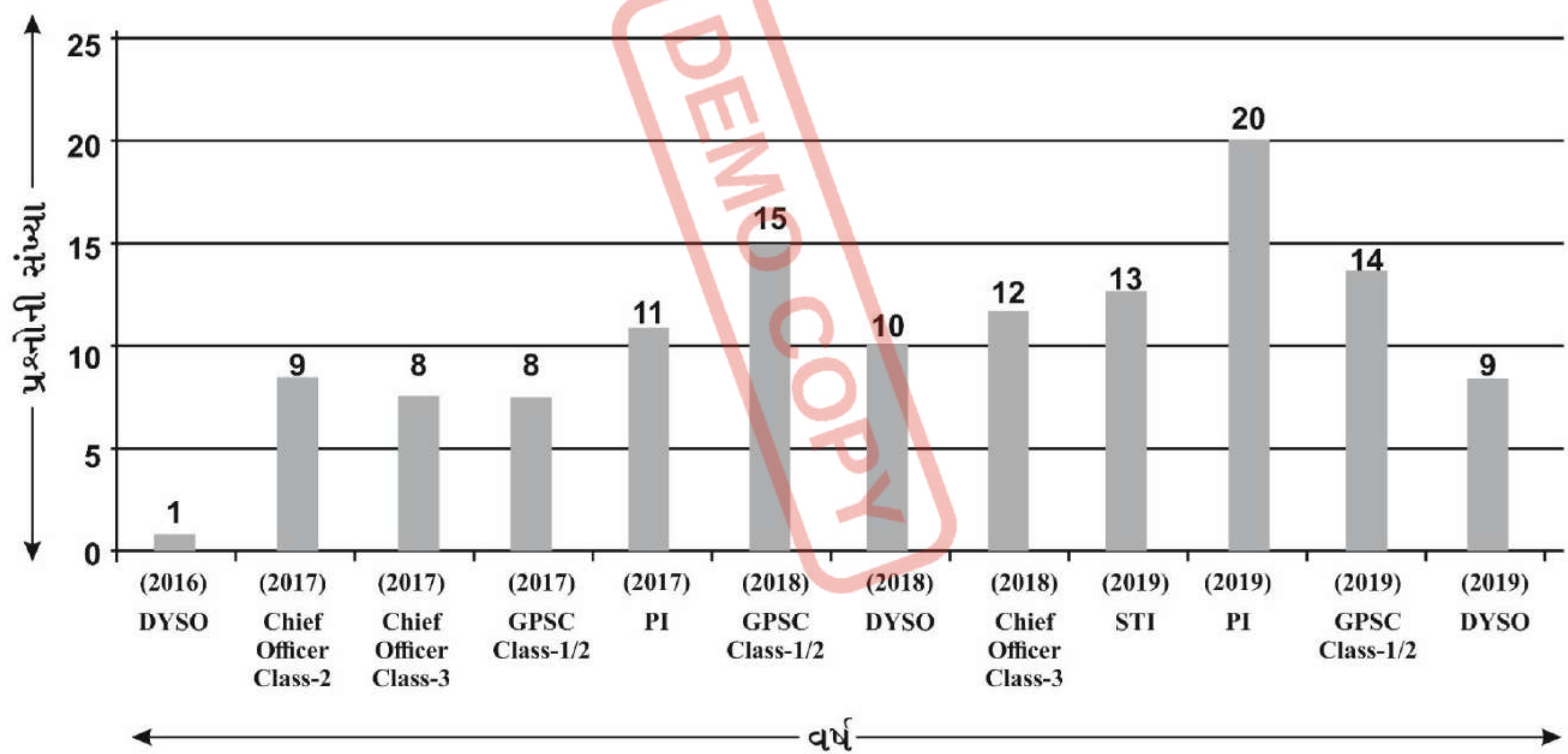

DEMO COPY

અનુક્રમણિકા

ભાગ-1 ઈતિહાસના સ્ત્રોતો

1. આધુનિક ભારતના ઈતિહાસના સ્ત્રોતો

પોર્ટુગીઝ સાધન-સામગ્રી 1.2
ડચ સાધન-સામગ્રી 1.3
ફ્રેન્ચ સાધન-સામગ્રી 1.3
બ્રિટિશ સાધન-સામગ્રી 1.4
1857ના સંગ્રામને લગતી સાધન-સામગ્રી 1.5
બ્રિટિશ તાજના શાસનકાળને લગતી સાધન-સામગ્રી 1.6
સ્વતંત્રતા સંગ્રામ દરમિયાનની સાધન-સામગ્રી 1.6
1950 પછીના ઈતિહાસને લગતી સાધન-સામગ્રી 1.7
પ્રાદેશિક ઐતિહાસિક સાધન-સામગ્રી 1.7
સમાચારપત્રો અને પત્રિકાઓ 1.8
સમાચાર પત્રોનું મહત્વ 1.8
અભિલેખો 1.10
વ્યક્તિગત અભિલેખોનું મહત્ત્વ 1.11
સાહિત્ય, સંસ્મરણ તથા યાત્રાવૃત્તાંત 1.11
જીવન સાહિત્ય તથા સંસ્મરણ 1.11
નવલકથા 1.11
લઘુવાર્તા 1.12
મૌખિક પ્રમાણ 1.12
યાત્રાવૃત્તાંત 1.12
ચિત્રકલા 1.13
કંપની ચિત્રકળાઓનો વિકાસ 1.13
1857ના વિદ્રોહ પર ચિત્રકારી 1.13
સિક્કાઓ 1.13

ભાગ-2 યુરોપિયનોનું આગમન અને કંપની શાસન

2. મુઘલોનું પતન અને ક્ષેત્રીય રાજ્યોનો ઉદય

મુઘલ સામ્રાજ્યના પતનના કારણો 2.2
ઔરંગઝેબના મૃત્યુ બાદના મુઘલ શાસકો 2.6
બહાદુરશાહ પ્રથમ 2.6
જહાંદરશાહ 2.7
ફર્રુખશિયર 2.8
મુહમ્મદશાહ પ્રથમ 2.8
અહમદશાહ 2.9
આલમગીર દ્વિતીય 2.10
શાહજહાં તૃતીય 2.10
શાહઆલમ દ્વિતીય 2.10
અકબરશાહ દ્વિતીય 2.11
બહાદુરશાહ ઝફર 2.11
ક્ષેત્રીય રાજ્યોનો ઉદય 2.11
બંગાળ 2.12
મુર્શિદકુલીખાન 2.12
અલીવર્દી ખાન 2.13
સિરાજ-ઉદ્-દૌલા 2.13

DEMO COPY

અવધ	2.14
સાઅદતખાન	2.14
સફદરજંગ	2.14
શુજા-ઉદ્-દૌલા	2.15
આસફ-ઉદ્-દૌલા	2.15
હૈદરાબાદ	2.15
નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક આસફ જાહ	2.15
કર્ણાટિક	2.16
મરાઠા	2.16
મરાઠાઓ અને મુઘલો	2.17
મરાઠા પેશ્વાઓ	2.17
બાલાજી વિશ્વનાથ	2.17
મરાઠાસંઘ	2.19
બાજીરાવ પ્રથમ	2.19
બાલાજી બાજીરાવ	2.20
પાણીપતના ત્રીજા યુદ્ધની પૂર્વ ભૂમિકા	2.21
પાણીપતનું ત્રીજું યુદ્ધ	2.21
માધવ રાવ	2.22
નારાયણ રાવ	2.22
રઘુનાથ રાવ	2.22
સવાઇ માધવ રાવ	2.23
બાજીરાવ દ્વિતીય	2.23
નાનાસાહેબ દ્વિતીય	2.23
પંજાબ	2.23
ગુરુ ગોવિંદસિંહ	2.24
બંદા બહાદુર	2.24
મિસલ	2.24
રણજિતસિંહ	2.25
જાટ	2.26
અફઘાનો-બંગેશ પઠાણો અને રોહિલ્લા	2.27
રાજપૂતાના	2.27
મૈસૂર	2.28
હૈદરઅલી	2.28
ટીપુ સુલતાન	2.29
કેરળ	2.30
ત્રાવણકોર	2.30
18મી સદીના ભારતની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ	2.31
ભારતીય ઉદ્યોગોની સ્થિતિ	2.34
ભારતીય વેપારની સ્થિતિ	2.35
3. ભારતમાં યુરોપિયનોનું આગમન	
ભારત તરફ આવવાના નવા દરિયાઇ માર્ગની શોધ	3.2
શરૂઆતના પ્રયત્નો	3.2
પ્રિન્સ હેનરી ધ નેવિગેટર	3.2
બાર્થોલોમ્યુ ડાયઝ	3.2
ક્રિસ્ટોફર કોલંબસ	3.3
વાસ્કો-દ-ગામા	3.3
પોર્ટુગીઝો (ફિરંગીઓ)નું આગમન	3.4
પોર્ટુગીઝ ગવર્નરો	3.4
ડોન ફ્રાન્સિસ્કો-ડી-અલ્મેડા	3.4
આલ્ફાન્ઝો-ડી-અલ્બુકર્ક	3.5
નીનો-ડી-કુન્હા	3.5
કાર્ટેઝ સિસ્ટમ	3.5
પોર્ટુગીઝોનું પતન	3.6
પોર્ટુગીઝોના પતનના કારણો	3.6
પોર્ટુગીઝોનો ભારત પર પ્રભાવ	3.7
ડચ (વલંદા)	3.7
ડચ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની	3.8

DEMO COPY

ભારતમાં ડચ વેપારી મથકો	3.8
અંગ્રેજ-ડચ પ્રતિસ્પર્ધા	3.9
ભારતમાં ડચનું પતન	3.9
અંગ્રેજો	3.9
બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની	3.10
ભારતમાં બ્રિટિશ કંપનીના વેપારી મથકો	3.10
મદ્રાસ	3.11
બંગાળ	3.11
બોમ્બે	3.12
અંગ્રેજો તથા મુઘલો	3.13
ઔરંગઝેબ	3.13
ફર્રુખશિયર	3.13
ડેનિશ	3.14
ફ્રેન્ચ	3.14
ભારતમાં ફ્રેન્ચ વેપારી મથકો	3.14
અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચેના કર્ણાટક યુદ્ધો	3.14
પ્રથમ કર્ણાટક યુદ્ધ	3.15
એક્સ-લા-શાપલની સંધિ (1748)	3.16
દ્વિતીય કર્ણાટક યુદ્ધ	3.16
રાજકીય વારસા માટેનો વિવાદ	3.16
કર્ણાટકના નવાબ ચંદા સાહેબ	3.16
હૈદરાબાદના નિઝામ મુઝફ્ફરજંગ	3.16
આરકોટના કિલ્લા પર કબ્જો	3.17
પોંડિચેરીની સંધિ	3.18
તૃતીય કર્ણાટક વિગ્રહ	3.18
વાંડીવાંશનું યુદ્ધ	3.18
પેરિસ સંધિ	3.19
કર્ણાટક વિગ્રહોમાં ફ્રેન્ચોની નિષ્ફળતા માટેના કારણો	3.19
યુરોપિયનોની વેપાર કરવાની પદ્ધતિ	3.23
4. બ્રિટિશ કંપનીનો ભારતમાં વિસ્તાર	
બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સફળતાના કારણો	4.2
અંગ્રેજોનો બંગાળ પર વિજય	4.4
અંગ્રેજોના વિજય પહેલા બંગાળમાં શાસન	4.4
મુર્શિદકુલી ખાન (1700-27)	4.5
શુજાઉદ્દીન (1727-39)	4.5
સરફરાજ ખાન (1739-40)	4.5
અલીવર્દી ખાન (1740-56)	4.5
સિરાઝ-ઉદ્-દૌલા (1756-57)	4.6
અલીનગરની સંધિ	4.7
પ્લાસીનું યુદ્ધ	4.8
પ્લાસીના યુદ્ધનું પરિણામ	4.9
પ્લાસીના યુદ્ધનું મહત્વ	4.9
મીરજાફર, મીરકાસીમ અને અંગ્રેજો	4.10
મીરજાફર	4.10
મીરકાસીમ	4.11
બકસરનું યુદ્ધ	4.12
બકસરના યુદ્ધનું પરિણામ	4.13
અલાહાબાદની સંધિ	4.14
મુઘલ બાદશાહ શાહ આલમ દ્વિતીય અને બંગાળના નવાબ નઝીમ-ઉદ્-દૌલા સાથે સંધિની જોગવાઈઓ	4.14
અવધના નવાબ શુજા-ઉદ્-દૌલા સાથેની સંધિની જોગવાઈઓ	4.14
બંગાળમાં દ્વિમુખી વહીવટી તંત્ર	4.14

DEMO COPY

દ્વિમુખી વહીવટી તંત્ર લાગુ કરવા પાછળના કારણો 4.15
દ્વિમુખી વહીવટી તંત્રના દુષ્પરિણામ 4.16
મૈસૂર રાજ્યનો ઉદય 4.17
પ્રથમ એંગ્લો - મૈસૂર યુદ્ધ 4.17
મદ્રાસની સંધિ 4.18
દ્વિતીય એંગ્લો - મૈસૂર યુદ્ધ 4.18
મેંગ્લોરની સંધિ 4.19
તૃતીય એંગ્લો - મૈસૂર યુદ્ધ 4.19
શ્રી રંગપટ્ટનમની સંધિ 4.19
ચતુર્થ એંગ્લો - મૈસૂર યુદ્ધ 4.20
ટીપુ સુલતાનના પરાજયના કારણો 4.20
ટીપુ સુલતાન પછીનું મૈસૂર 4.20
એંગ્લો-મરાઠા યુદ્ધ 4.21
મરાઠા શકિતનો ઉદય 4.21
મરાઠા રાજનીતિમાં અંગ્રેજોનો પ્રવેશ 4.22
પ્રથમ એંગ્લો - મરાઠા યુદ્ધ 4.22
સુરતની સંધિ 4.22
પુરન્દરની સંધિ 4.23
વડગાંવની સંધિ 4.23
સાલબાઈની સંધિ 4.23
લોર્ડ વેલેસ્લી અને સહાયકારી સંધિ 4.24
સહાયકારી સંધિથી કંપનીને થયેલા લાભ 4.25
સહાયકારી સંધિથી ભારતીય રાજ્યોને થયેલા નુકસાન 4.26
દ્વિતીય એંગ્લો - મરાઠા યુદ્ધ 4.28
વસઈની સંધિ 4.28
દેવગાઁવની સંધિ 4.29
સુર્જી અર્જનગાંવની સંધિ 4.29
રાજપુરઘાટની સંધિ 4.29
તૃતીય એંગ્લો - મરાઠા યુદ્ધ 4.30
ભોંસલે 4.30
પેશ્વા બાજીરાવ દ્વિતીય 4.31
પૂનાની સંધિ 4.31
સિંધિયા દૌલતરાવ 4.31
ગ્વાલિયરની સહાયકારી સંધિ 4.31
મરાઠા શકિતના પરાજયના કારણો 4.32
એંગ્લો - શીખ યુદ્ધ 4.33
પ્રથમ એંગ્લો - શીખ યુદ્ધ 4.34
દ્વિતીય એંગ્લો - શીખ યુદ્ધ 4.34
ડેલહાઉસી 4.36
ડેલહાઉસીની નીતિ 4.36
ખાલસા નીતિ 4.36
ભારતીય રેલવે 4.40

ભાગ-3 ભારતમાં વિદ્રોહ

5. 1857 પહેલાના વિદ્રોહ

1857 પૂર્વેના વિદ્રોહના કારણો 5.2
ખેડૂતો પર પ્રતિકૂળ અસર 5.2
આદિવાસી/જનજાતિ સમાજનું કરવામાં આવેલું શોષણ 5.3
શાસકો અને જમીનદારોના અધિકારોનું હનન 5.4
શિલ્પકારો / કારીગરોનું પતન 5.4
નિરાધાર બનેલો વિદ્વાન અને પુરોહિત વર્ગ 5.4

DEMO COPY

કંપનીના શાસનનું ઉપનિવેશિક સ્વરૂપ	5.4
મહત્વના વિદ્રોહો	5.5
પ્રમુખ નાગરિક વિદ્રોહ	5.5
સન્યાસી-ફકીર વિદ્રોહ	5.6
પાયકા વિદ્રોહ	5.7
કૂકા વિદ્રોહ અથવા નામધારી આંદોલન	5.7
રામોસી વિદ્રોહ	5.8
વાઘેર વિદ્રોહ	5.8
અહોમ વિદ્રોહ	5.8
પોલિગર વિદ્રોહ	5.9
કચ્છ વિદ્રોહ	5.9
ગડકરી વિદ્રોહ	5.9
સાવંતવાદી વિદ્રોહ	5.10
ચેનમ્મા વિદ્રોહ	5.10
થમ્પીનો વિદ્રોહ	5.10
વિશાખાપટ્ટનમનો વિદ્રોહ	5.10
આદિવાસી વિદ્રોહો	5.11
કોલ વિદ્રોહ	5.11
હો વિદ્રોહ	5.11
સંથાલ વિદ્રોહ	5.12
ચુઆર વિદ્રોહ	5.13
ખોંડ આંદોલન	5.13
સવારા વિદ્રોહ	5.14
ભીલ વિદ્રોહ	5.14
મહારાષ્ટ્રમાં ભીલોનો વિદ્રોહ	5.14
રાજસ્થાનમાં ભીલોનો વિદ્રોહ	5.15
ખાસી વિદ્રોહ	5.16
કોલી વિદ્રોહ	5.16
સિંગફોસ વિદ્રોહ	5.16
પ્રમુખ ખેડૂત વિદ્રોહ	5.17
રંગપુરના ખેડૂતોનો વિદ્રોહ	5.17
પાગલપંથી વિદ્રોહ	5.18
ફરૈઝી આંદોલન	5.18
મોપલા વિદ્રોહ	5.19
1857 પહેલાના વિદ્રોહની મર્યાદાઓ	5.20
1857 પહેલાના વિદ્રોહનું મહત્વ	5.21
6. 1857નો સ્વતંત્રતા સંગ્રામ	
વિદ્રોહના મુખ્ય કારણો	6.2
વિદ્રોહનો પ્રારંભ તથા વિસ્તાર	6.9
વિદ્રોહનો વિસ્ફોટ	6.9
મેરઠથી ક્રાંતિની શરૂઆત	6.10
બહાદુરશાહ ઝફરની નેતા તરીકે પસંદગી	6.10
વિદ્રોહમાં લોકોની ભાગીદારી	6.10
વિદ્રોહના કેન્દ્રો અને નેતૃત્વકર્તા	6.11
દિલ્હી (બહાદુરશાહ ઝફર અને બખ્ત ખાન)	6.11
કાનપુર (નાના સાહેબ અને તાત્યા ટોપે)	6.12
લખનઉ (બેગમ હઝરત મહલ)	6.13
ઝાંસી (રાણી લક્ષ્મીબાઇ)	6.13
જગદીશપુર (કુંવરસિંહ)	6.14
બરેલી (ખાન બહાદુર ખાન)	6.14
ફૈઝાબાદ (મૌલવી અહેમદ ઉલ્લા)	6.15
સ્થાનીય નેતાઓ	6.15
વિદ્રોહનું દમન	6.17
વિદ્રોહની નિષ્ફળતાના કારણો	6.18
1857ના વિદ્રોહના પરિણામો	6.21
સત્તા પરિવર્તન	6.21
શિક્ષિત ભારતીયો માટેની નીતિમાં	6.22

DEMO COPY

બદલાવ

સૈન્ય નીતિમાં ફેરફાર	6.23
દેશી રજવાડા પ્રત્યેના વલણમાં બદલાવ	6.23
સામાન્ય જનતા પ્રત્યેની નીતિ	6.24
1857ની ક્રાંતિને લીધે ભારતીયોનાં પક્ષમાં ઉદ્‌ભવેલા સકારાત્મક પરિણામો	6.25
હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા	6.26
1857ના વિદ્રોહનું સ્વરૂપ	6.26
સૈનિક વિદ્રોહ	6.27
રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામનું સ્વરૂપ	6.27
રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામ ન હોવાના પક્ષમાં તર્ક	6.28
રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામના પક્ષમાં તર્ક	6.28
પુનરુત્થાનવાદી સ્વરૂપ	6.29
ધર્મની લડાઇનું સ્વરૂપ	6.30
1857નો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ગુજરાત	6.31
1857ના સંગ્રામના મુખ્ય નેતાઓની ગુજરાતમાં ગતિવિધિઓ	6.32
તાત્યા ટોપે	6.32
નાના સાહેબ	6.33
રંગોજી બાપુ	6.33
મૌલવી લિયાકતઅલી	6.33

7. 1857 પછીના વિદ્રોહ

ખેડૂતોના વિદ્રોહ	7.2
નીલ વિદ્રોહ	7.3
ફુલાગુરી ધાવા	7.4
મોપલા વિદ્રોહ	7.4
પાબના વિદ્રોહ	7.5
દખ્ખણનો વિદ્રોહ	7.5
એકા અને કિસાન સભા આંદોલન	7.6
તેભાગા આંદોલન	7.7
તેલંગણા આંદોલન	7.7
વોર્લિઓનો વિદ્રોહ	7.7
બકશ્ત ખેડૂત આંદોલન	7.8
જનજાતિ વિદ્રોહ	7.10
ત્રિપુરાનો વિદ્રોહ	7.10
ભુયાન અને જુઆંગ વિદ્રોહ	7.10
નાઇક દાસનો વિદ્રોહ	7.10
રંપા વિદ્રોહ	7.10
કોયા વિદ્રોહ	7.11
મણિપુર આંદોલન	7.11
મુંડા વિદ્રોહ	7.11
માનગઢ હિલ હત્યાકાંડ	7.12
ચેંચુ આદિવાસી આંદોલન	7.13
શ્રમિક આંદોલનો	7.14
કાનપુર ષડયંત્ર	7.15
મેરઠ ષડયંત્ર	7.15
અખિલ ભારતીય ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ (AITUC) ની સ્થાપના	7.16
નાગરિક વિદ્રોહ	7.17
ફડકે વિદ્રોહ	7.17
ત્રાવણકોર આંદોલન	7.17

DEMO COPY

ભાગ-4 સામાજિક-ધાર્મિક સુધારણા

8.	**19મી સદીના સામાજિક–ધાર્મિક સુધારણા આંદોલન**	
	18 મી અને 19 મી સદીમાં ભારતની સ્થિતિ	8.2
	પૂર્વ ભારત અને ઉત્તર ભારત	8.2
	પશ્ચિમ ભારત	8.3
	દક્ષિણ ભારત	8.3
	સુધારણા અને પુનર્જાગરણ વચ્ચે અંતર	8.4
	સુધારણા આંદોલનોના ઉદય માટેના કારણો	8.5
	સુધારણા માટેના આધારો	8.7
	સુધારણાની પદ્ધતિ	8.7
	સામાજિક-ધાર્મિક સુધારણા આંદોલનનો ઉદ્દેશ્ય	8.7
	સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સુધારણા આંદોલન અને તેના નેતા	8.8
	બ્રહ્મો સમાજ અને રાજા રામમોહન રાય	8.9
	બ્રહ્મો સમાજ	8.9
	બ્રહ્મો સમાજના ઉદ્દેશ્યો અને કાર્યો	8.10
	સમાજ સુધારણા માટે રાજા રામમોહન રાયના પ્રયત્નો	8.11
	સતીપ્રથા અને સ્ત્રી ઉત્થાન	8.11
	શિક્ષણ	8.12
	પત્રકારિતા અને પુસ્તકો	8.12
	આર્થિક અને રાજનીતિક વિચારો	8.13
	આંતરરાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિકોણ	8.13
	દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર અને બ્રહ્મો સમાજ	8.14
	કેશવચંદ્ર સેન અને બ્રહ્મો સમાજ	8.15
	બ્રહ્મો સમાજમાં મતભેદ અને વિભાજન	8.15
	બ્રહ્મો સમાજનું મહત્વ	8.17
	યંગ-બંગાળ આંદોલન તથા હેનરી વિવિયન ડેરોજિયો	8.17
	રામકૃષ્ણ પરમહંસ	8.18
	રામકૃષ્ણ પરમહંસની વિચારધારાઓ	8.18
	રામકૃષ્ણ મિશન અને સ્વામી વિવેકાનંદ	8.20
	રામકૃષ્ણ મિશનની પ્રવૃત્તિઓ	8.21
	સ્વામી વિવેકાનંદનું પ્રદાન	8.21
	પુસ્તકો	8.24
	ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર	8.24
	ધર્મસભા	8.25
	ભારત ધર્મ મહામંડળ	8.25
	પ્રાર્થના સમાજ	8.25
	પ્રાર્થના સમાજના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો	8.26
	બાલશાસ્ત્રી જામ્બેકર	8.26
	જ્ઞાન પ્રકાશ મંડળી	8.27
	પરમહંસ મંડળી	8.27
	ગોપાલહરિ દેશમુખ 'લોકહિતવાદી'	8.28
	ગોપાલ ગણેશ અગરકર	8.28
	ડેક્કન એજયુકેશન સોસાયટી	8.28
	ધ સર્વન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી	8.29
	સોશિયલ સર્વિસ લીગ	8.29
	પ્રોફેસર ડી. કે. કર્વે	8.30
	વિષ્ણુ પરશુરામ શાસ્ત્રી પંડિત	8.30
	વિષ્ણુ ભિખાજી ગોખલે	8.30

DEMO COPY

ઈન્ડિયન સોશિયલ કોંગ્રેસ	8.30
પંડિતા રમાબાઈ	8.31
આર્ય સમાજ	8.31
આર્ય સમાજના ઉદ્દ્ભવના કારણો	8.31
સ્વામી દયાનંદ	8.32
ધાર્મિક વિચાર	8.33
એકેશ્વરવાદી વિચાર	8.34
આર્ય સમાજનું સંગઠન	8.34
આર્યસમાજનું યોગદાન	8.35
સામાજિક ક્ષેત્રે	8.35
સ્ત્રી ઉત્થાન ક્ષેત્રે	8.35
શિક્ષણ ક્ષેત્રે	8.36
શુદ્ધિ આંદોલન	8.36
રાષ્ટ્રવાદના ઉદયમાં યોગદાન	8.37
રાધાસ્વામી આંદોલન	8.37
દેવ સમાજ	8.38
થિયોસોફિકલ આંદોલન	8.38
એની બેસન્ટ	8.39
કંડુકુરી વીરેશલિંગમ્	8.39
વેદ સમાજ	8.40
મુસ્લિમ સુધારણા આંદોલન	8.42
વહાબી આંદોલન	8.43
અહમદિયા આંદોલન	8.43
અલીગઢ આંદોલન તથા સર સૈયદ અહમદ ખાન	8.44
સર સૈયદ અહમદ ખાનના ધાર્મિક વિચારો	8.44
સર સૈયદ અહમદ ખાનના સામાજિક કાર્યો	8.45
દેવબંધ સ્કૂલ અથવા દારુલ ઉલૂમ દેવબંધ	8.46
પારસી આંદોલન	8.47
રહનુમાએ માજદાયાસન સભા	8.48
સેવા સદન અને બહેરામજી મલબારી	8.48
શીખ સુધારણા આંદોલન	8.48
નિરંકારી આંદોલન (રાવલપિંડી, પંજાબ)	8.49
નામધારી અથવા કૂકા આંદોલન	8.49
સિંહસભા આંદોલન	8.50
ગેર બ્રાહ્મણ દ્વારા સુધારણા	8.51
સત્યશોધક સભા અને જ્યોતિબા ફુલે	8.51
જ્યોતિબા ફૂલેનું યોગદાન	8.52
શિક્ષણ ક્ષેત્રે	8.52
સ્ત્રી ઉત્થાન ક્ષેત્રે	8.52
નિમ્ન જાતિ ઉત્થાન ક્ષેત્રે	8.52
સત્યશોધક આંદોલનના ઉદ્દેશ	8.53
ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર	8.53
આંબેડકરના કાર્યો	8.53
દક્ષિણ ભારતના ગેર-બ્રાહ્મણ આંદોલનો	8.54
જસ્ટીસ આંદોલન	8.55
આત્મસન્માન આંદોલન અને ઇ. વી. રામાસ્વામી નાયકર	8.55
રામાસ્વામીના વિચારો અને કાર્યો	8.56
આંધ્રમાં આત્મસન્માન આંદોલન	8.56
ત્રિપુરાના રામાસ્વામી ચૌધરી	8.57
કર્ણાટકમાં ગેર-બ્રાહ્મણ આંદોલન (વોક્કાલિગા અને લિંગાયત સંગઠન)	8.57
કેરળમાં ગેર-બ્રાહ્મણ આંદોલન (શ્રીનારાયણ ગુરુ ધર્મ પરિપાલન આંદોલન)	8.57
મંદિર પ્રવેશ આંદોલન (વાયકોમ	8.58

DEMO COPY

સત્યાગ્રહ)
જાતિગત શોષણ અને ભેદભાવને ઘટાડવા માટે થયેલા પ્રયત્નો 8.59
સામાજિક સુધારણાના થયેલા પ્રયાસો 8.62
સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં સુધારણાનો પ્રયાસ 8.62
અન્ય સુધારાઓ 8.67
માનવબલિ પ્રથા 8.67
ઠગોની નાબૂદી 8.67
ગુલામી 8.68
સુધારણા આંદોલનોનું વિશ્લેષણ 8.68
સુધારણા આંદોલનોની પ્રકૃતિ 8.68
સુધારણા આંદોલનની ઉપલબ્ધિઓ અને મહત્વ 8.69
સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં સુધારણા માટે કાયદાઓ - નિયમો 8.69
સુધારણા આંદોલનની સીમાઓ 8.72
ગુજરાતમાં સામાજિક-ધાર્મિક સુધારણા અને નેતાઓ 8.73
માનવધર્મ સભા અને દુર્ગારામ મહેતા 8.74
સહજાનંદ સ્વામી 8.75
દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ 8.75
વીર નર્મદ 8.76
નંદશંકર તુળજાશંકર મહેતા 8.76
મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ 8.77
કરસનદાસ મૂળજી 8.77
મહાત્મા ગાંધીજી 8.78
ભોળાનાથ સારાભાઈ 8.78
સયાજીરાવ ગાયકવાડ 8.79
રવિશંકર મહારાજ 8.79
પ્રમુખસ્વામી મહારાજ 8.80
શ્રી મોટા 8.80
ઠક્કરબાપા 8.81
મૃદુલાબેન સારાભાઈ 8.81
જુગતરામ દવે 8.81
ઈલાબેન ભટ્ટ 8.82
પૂર્ણિમાબેન પકવાસા 8.82

ભાગ-5 રાષ્ટ્રીય આંદોલન

9. ભારતમાં આધુનિક રાષ્ટ્રવાદનો ઉદય 9.1
ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના ઉદયના વિભિન્ન કારણો 9.3
બ્રિટિશ નીતિઓની પ્રત્યક્ષ અસરથી ઉત્પન્ન પરિબળો 9.3
બ્રિટિશ નીતિઓની અપ્રત્યક્ષ અસરથી ઉત્પન્ન પરિબળો 9.6
ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ પહેલાંની રાજનીતિક સંસ્થાઓ 9.9
બંગાળમાં રાજનીતિક સંસ્થાઓ 9.10
બંગભાષા પ્રકાશક સભા 9.10
જમીનદારી એસોસિએશન 9.10
બંગાળ બ્રિટિશ ઈન્ડિયા સોસાયટી 9.10
બ્રિટિશ ઈન્ડિયન એસોસિએશન 9.10
ઈસ્ટ ઈન્ડિયા એસોસિએશન 9.11
ઈન્ડિયન લીગ 9.11
ઈન્ડિયન એસોસિએશન ઓફ 9.11

DEMO COPY

	કલકત્તા	
	મુંબઈમાં રાજનીતિક સંસ્થાઓ	9.12
	મદ્રાસમાં રાજનીતિક સંસ્થાઓ	9.12
	રાષ્ટ્રીય મુદ્દાઓ પર બ્રિટિશ શાસનનો વિરોધ	9.12
10.	**ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના અને ઉદારવાદી ચરણ**	10.1
	ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના માટેના નિર્ણાયક પરિબળો	10.2
	ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના	10.4
	કોંગ્રેસની સ્થાપના સંબંધિત વિવાદ	10.6
	'સેફટી વાલ્વ'નો સિદ્ધાંત	10.6
	વીજળી વાહકનો સિદ્ધાંત	10.8
	નિષ્કર્ષ	10.8
	ઉદારવાદી ચરણ	10.9
	ઉદારવાદીઓની વિચારધારા	10.10
	ઉદારવાદીઓની કાર્યશૈલી	10.10
	ઉદારવાદીઓની મુખ્ય માંગણીઓ	10.13
	ઉદારવાદી આંદોલન અને બ્રિટિશ શાસન	10.15
	ઉદારવાદીઓના કાર્યોનું આલોચનાત્મક મૂલ્યાંકન	10.16
	ઉદારવાદીઓની ઉપલબ્ધિઓ	10.16
	ઉદારવાદીઓની સીમાઓ	10.17
11.	**ઉગ્રરાષ્ટ્રવાદનો ઉદય**	11.1
	ઉગ્રવાદી રાજનીતિના ઉદયના કારણો	11.2
	ઉગ્રવાદીઓની વિચારધારા અને કાર્યપદ્ધતિ	11.6
	ઉગ્રવાદી વિચારધારાની ખામીઓ	11.6
	ઉગ્રવાદીઓની નીતિનું મૂલ્યાંકન	11.7
	બંગાળનું વિભાજન	11.9
	બંગાળના ભાગલા માટે બ્રિટિશ સરકારે આપેલા તર્ક	11.9
	સ્વદેશી આંદોલન	11.11
	કોંગ્રેસની બંગાળના ભાગલાના વિરોધમાં ભૂમિકા	11.11
	ઉદારવાદીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલ આંદોલન	11.12
	ઉગ્રરાષ્ટ્રવાદીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલું આંદોલન	11.13
	સ્વદેશી આંદોલનનો પ્રસાર	11.13
	સ્વદેશી આંદોલનમાં વિવિધ વર્ગોની ભાગીદારી	11.14
	સ્વદેશી આંદોલનની અસફળતાના કારણો	11.15
	સ્વદેશી આંદોલનનું મૂલ્યાંકન	11.16
	મુસ્લિમ લીગ	11.16
	મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના	11.16
	મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના અને બ્રિટિશ સરકાર	11.17
	કોંગ્રેસનું વિભાજન : કોંગ્રેસનું સુરત અધિવેશન	11.17
	સુરતના ભાગલાનો રાષ્ટ્રીય આંદોલન પર પ્રભાવ	11.18
	મોર્લે-મિન્ટો સુધારો	11.19
	દિલ્હી દરબાર	11.20
	જ્યોર્જ પંચમની મુખ્ય ઘોષણાઓ	11.20
	બંગાળના વિભાજનને રદ કરવાની ઘોષણા	11.20
	દિલ્હીને રાજધાની બનાવવાની ઘોષણા	11.20
	હોમરુલ આંદોલન	11.21

DEMO COPY

હોમરુલ આંદોલનના ઉદયના મુખ્ય કારણો	11.22
હોમરુલ લીગની સ્થાપના	11.22
લોકમાન્ય ટિળક દ્વારા સ્થપાયેલ હોમરુલ લીગ	11.23
એની બેસન્ટ દ્વારા સ્થપાયેલ હોમરુલ લીગ	11.24
બ્રિટિશ સરકારની પ્રતિક્રિયા	11.26
હોમરુલ આંદોલનના નિષ્ફળતાના કારણો	11.26
હોમરુલ આંદોલનનું મહત્વ	11.27
કોંગ્રેસ અધિવેશન લખનઉ 1916	11.27
લખનઉ અધિવેશનની મુખ્ય કામગીરી	11.27
ઉદારવાદીઓ અને ઉગ્રતાવાદીઓનું પુનઃ એકીકરણ	11.28
કોંગ્રેસ-લીગ સંધિ	11.28
ટિળકની કોંગ્રેસ કાર્યકારી સમિતિ બનાવવાની માંગણીનો અસ્વીકાર થવો.	11.28
હોમરુલ લીગની સંયુક્ત બેઠક	11.28
મોન્ટેગ્યુ ઘોષણા	11.28
મોન્ટેગ્યુ ઘોષણાનું મહત્વ	11.29
ભારતના લોકોનો વિરોધ	11.29
12. ક્રાંતિકારી ગતિવિધિઓ ચરણ- I	12.1
ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્ભવવાના કારણો	12.2
ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓની પદ્ધતિઓ	12.4
ભારતમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ તથા તેના કેન્દ્રો	12.5
મહારાષ્ટ્રમાં ક્રાંતિકારી ગતિવિધિઓ	12.5
ચાપેકર ભાઇઓ	12.5
અભિનવ ભારત અને સાવરકર બંધુઓ	12.6
નાસિક ષડયંત્ર (ડિસેમ્બર 1909)	12.7
બંગાળમાં ક્રાંતિકારી ગતિવિધિઓ	12.9
અનુશીલન સમિતિ	12.9
મુજફ્ફરપુર ષડયંત્ર કેસ	12.11
અલીપુર ષડયંત્ર કેસ	12.11
ઢાકા અનુશીલન સમિતિ	12.12
બરિસલ ષડયંત્ર પ્રકરણ	12.12
ભારતના અન્ય વિસ્તારોમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ	12.12
દિલ્હી ષડયંત્ર પ્રકરણ	12.12
મદ્રાસ અને દક્ષિણ ભારત	12.13
વિદેશમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃતિઓ	12.13
લંડન	12.14
અમેરિકા	12.15
ગદર આંદોલન	12.15
ગદર સમાચાર પત્ર	12.16
ગદર પાર્ટીનો ધ્વજ	12.16
ગદર પાર્ટી દ્વારા ભારતમાં વિદ્રોહની યોજના	12.17
કામાગાટા મારૂ પ્રકરણ	12.17
ગદર આંદોલનની નિષ્ફળતાના કારણો	12.18
ફ્રાન્સ	12.19
જર્મની	12.21
અફઘાનિસ્તાન	12.21
સિંગાપુર	12.22
ક્રાંતિકારી ચરણ-Iનું મૂલ્યાંકન	12.22
ક્રાંતિકારી આંદોલન ધીમું પડવાના કારણો	12.22
ક્રાંતિકારી આંદોલનનું મહત્વ	12.23
સરકારની પ્રતિક્રિયા	12.23

DEMO COPY

ભાગ-6 ગાંધીયુગ

13. ગાંધીયુગ -1 : 1916 થી 1928	13.1
ગાંધીજીનું પ્રારંભિક જીવન	13.2
દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીનો સંઘર્ષ	13.3
ભારતીયોની સ્થિતિ	13.3
ઉદારવાદી ચરણ	13.4
રંગભેદ વિરુદ્ધ ગાંધીજીનો વ્યકિતગત અનુભવ	13.4
નાતાલમાં સંઘર્ષ	13.4
નોંધણીપત્રક વિરુદ્ધ સંઘર્ષ	13.5
પ્રવાસી ભારતીયોના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ	13.6
સત્યાગ્રહવાદી ચરણ	13.7
લગ્નની કાયદાકીય માન્યતા અને પોલ ટેક્સ વિરુદ્ધ સંઘર્ષ	13.7
ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનું મહત્ત્વ	13.8
ગાંધીજીનું ભારતમાં આગમન	13.10
ચંપારણ સત્યાગ્રહ	13.12
અમદાવાદ મિલ મજૂર આંદોલન	13.13
ખેડા સત્યાગ્રહ	13.14
ચંપારણ, અમદાવાદ અને ખેડા સત્યાગ્રહમાં ગાંધીજીની સફળતા	13.15
રોલેટ એક્ટ	13.16
રોલેટ એક્ટની મુખ્ય જોગવાઇઓ	13.16
જલિયાવાલા બાગ હત્યાકાંડ	13.18
ખિલાફત આંદોલન	13.20
ખિલાફત આંદોલન બાબતે કોંગ્રેસનું વલણ	13.21
અસહકાર આંદોલન	13.22
અસહકાર આંદોલન માટેના કારણો	13.22
કોંગ્રેસનું નાગપુર અધિવેશન	13.22
અસહકાર આંદોલનના કાર્યક્રમો	13.23
રચનાત્મક કાર્યક્રમો	13.24
ખંડનાત્મક કાર્યક્રમો	13.24
અસહકાર આંદોલનનો વિસ્તાર	13.25
મુખ્ય શહેરો /નગરોમાં આંદોલનનો વિસ્તાર	13.25
ચૌરી-ચૌરા બનાવ	13.27
અસહકાર આંદોલનનું મહત્વ	13.28
સ્વરાજ પક્ષ	13.29
સ્વરાજ પક્ષની સ્થાપના	13.30
સ્વરાજ પક્ષના ઉદ્દેશ્યો	13.30
ગાંધી દાસ પેક્ટ	13.31
સ્વરાજ પક્ષના કાર્યક્રમો	13.31
સ્વરાજ પક્ષની સફળતાઓ	13.32
સ્વરાજ પક્ષના વિલયના કારણો	13.33
અન્ય રાજકીય પક્ષો	13.34
રાષ્ટ્રીય ઉદારવાદી લીગ	13.34
યુનિયનિસ્ટ પાર્ટી	13.34
અખિલ ભારતીય મુસ્લિમ લીગ	13.34
હિંદુ મહાસભા	13.34
સાયમન કમિશન	13.36
સાયમન કમિશન વહેલુ આવવા માટેના કારણો	13.36
સાયમન કમિશનની મુખ્ય જોગવાઇ	13.37
સાયમન કમિશનનો વિરોધ	13.37
સરકારનું દમન	13.38
સાયમન કમિશનનો પ્રભાવ	13.39
નેહરુ રિપોર્ટ	13.39
નેહરુ સમિતિની રચના	13.40
નેહરુ રિપોર્ટની મુખ્ય જોગવાઇઓ	13.40

DEMO COPY

મહંમદ અલી ઝીણાના 14 મુદ્દાઓ	13.41
નેહરુ રિપોર્ટનું મૂલ્યાંકન	13.42
14. ક્રાંતિકારી ગતિવિધિઓ ચરણ-II	14.1
ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિના ઉદયના કારણો	14.2
ક્રાંતિકારીઓની પ્રવૃત્તિઓ	14.3
ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર	14.3
ઉત્તર ભારતમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ	14.3
હિન્દુસ્તાન રિપબ્લિકન એસોસિએશન	14.4
કાકોરી કાંડ	14.4
નૌજવાન સભા	14.4
હિન્દુસ્તાન સોશિયાલિસ્ટ રિપબ્લિકન એસોસિએશન	14.5
જે. પી. સોંડર્સ હત્યાકાંડ	14.5
કેન્દ્રીય વિધાનસભામાં બોમ્બ વિસ્ફોટ	14.6
લાહોર ષડ્યંત્ર કેસ	14.6
વાઈસરોય લોર્ડ ઈરવિન બોમ્બ ષડ્યંત્ર	14.10
બંગાળમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ	14.11
ઈન્ડિયન રિપબ્લિકન આર્મી	14.12
ચટગાવ શસ્ત્રાગાર લૂંટ	14.12
મુસ્લિમ સમુદાયનું સમર્થન	14.13
મહિલાઓની ભાગીદારી	14.13
ઈન્ડિયન રિપબ્લિકન આર્મીની ચળવળમાં મહિલાઓની ભાગીદારી	14.13
સામૂહિક કાર્યવાહી તરફ પ્રસ્થાન	14.14
ક્રાંતિકારી ગતિવિધિઓનું પતન	14.16
ક્રાંતિકારીઓની વિચારધારા	14.16
15. ગાંધીયુગ-2 : 1929 થી 1938	15.1
સવિનય કાનૂનભંગ આંદોલન તરફ પ્રયાણ	15.2
સાયમન કમિશનનાં ભારત આવવાથી ઉત્પન્ન થયેલ પરિસ્થિતિ	15.2
કોંગ્રેસનું કલકત્તા અધિવેશન ડિસેમ્બર, 1928	15.2
1929-30ની આર્થિક મંદી	15.3
ભારતીય યુવા વર્ગમાં અસંતોષ	15.3
1929 વર્ષ દરમિયાન અન્ય ઘટનાઓ	15.3
લોર્ડ ઈરવિનની ઘોષણા	15.3
દિલ્હી ઘોષણા પત્ર	15.4
કોંગ્રેસનું લાહોર અધિવેશન અને પૂર્ણ સ્વરાજની માંગ	15.4
લાહોર અધિવેશનના મુખ્ય નિર્ણયો	15.4
અહિંસાત્મક આંદોલનની પ્રાસંગિકતા	15.5
ગાંધીજીની 11 માંગણીઓ	15.5
વિરોધ વ્યકત કરવા ગાંધીજી દ્વારા મીઠાની પસંદગી	15.6
મીઠાનો સત્યાગ્રહ	15.7
દાંડી કૂચ	15.7
ભારતના વિવિધ પ્રાંતમાં થયેલા મીઠાના સત્યાગ્રહો	15.10
સવિનય કાનૂનભંગ આંદોલનની અસર	15.12
આંદોલનમાં વિવિધ વર્ગોની ભાગીદારી	15.13
આંદોલન પ્રત્યે સરકારની પ્રતિક્રિયા	15.14
સવિનય કાનૂનભંગ આંદોલનનું મૂલ્યાંકન	15.14

DEMO COPY

	સવિનય કાનૂનભંગ આંદોલનનું મહત્વ	15.15
	ગોળમેજી પરિષદ	15.16
	પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદ	15.16
	પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદની કાર્યવાહીમાં ચર્ચાના પ્રમુખ મુદ્દાઓ	15.18
	ગાંધી-ઈરવિન કરાર	15.19
	કોંગ્રેસનું કરાંચી અધિવેશન	15.20
	મૂળભૂત અધિકારો	15.21
	રાષ્ટ્રીય આર્થિક કાર્યક્રમો	15.21
	બ્રિટન અને ભારત સરકારમાં પરિવર્તન	15.21
	બીજી ગોળમેજી પરિષદ	15.22
	મેકડોનાલ્ડની ઘોષણા	15.22
	કોમી ચુકાદો	15.23
	પૂના સમજૂતી	15.24
	ત્રીજી ગોળમેજી પરિષદ	15.25
	શ્વેતપત્ર	15.27
	ગાંધીજીનું હરિજન અભિયાન	15.27
	સવિનય કાનૂનભંગ આંદોલનનું દ્વિતીય ચરણ	15.28
	ગાંધીજીની સંઘર્ષ-વિરામ-સંઘર્ષની રણનીતિ અને નેહરુની વિચારધારા	15.29
	ભારત સરકાર અધિનિયમ, 1935	15.30
	ભારત સરકાર અધિનિયમ, 1935 લાવવા માટેના જવાબદાર કારણો	15.30
	અધિનિયમના મુખ્ય સ્ત્રોત	15.32
	ભારત સરકાર અધિનિયમ, 1935ની મુખ્ય જોગવાઈઓ	15.32
	સંઘીય ભારત સંબંધિત મુખ્ય જોગવાઈઓ	15.32
	પ્રાંતીય ભાગ સંબંધિત મુખ્ય જોગવાઈઓ	15.33
	અધિનિયમનું મૂલ્યાંકન	15.34
	અધિનિયમ પાછળની બ્રિટિશ સરકારની રણનીતિ	15.35
	1937ની ચૂંટણીઓ અને કોંગ્રેસ	15.36
	કોંગ્રેસનું ચૂંટણી ઘોષણા-પત્ર	15.36
	લખનઉ અધિવેશન	15.37
	ફૈજપુર કોંગ્રેસ અધિવેશન	15.37
	ચૂંટણી પરિણામ	15.37
16.	**આઝાદી તરફ પ્રયાણ : 1939 થી 1947**	16.1
	સુભાષચંદ્ર બોઝ અને હરિપુરા અધિવેશન, 1938	16.2
	કોંગ્રેસનું ત્રિપુરી અધિવેશન / ત્રિપુરી સંકટ	16.4
	દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ અને ભારત	16.5
	કોંગ્રેસ કાર્યકારી સમિતિની બેઠક - વર્ધા પ્રસ્તાવ	16.6
	અંગ્રેજ સરકારની નીતિ	16.8
	કોંગ્રેસ કાર્યકારી સમિતિની બેઠક	16.8
	રામગઢ કોંગ્રેસ સંમેલન	16.9
	ઓગસ્ટ ઓફર	16.10
	ઓગસ્ટ ઓફરની જોગવાઈ	16.10
	કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગનો પ્રતિભાવ	16.10
	ઓગસ્ટ પ્રસ્તાવનું મહત્વ	16.11
	પાકિસ્તાનની માંગ	16.11
	વ્યકિતગત સત્યાગ્રહ	16.12
	વ્યકિતગત સત્યાગ્રહના કારણો	16.12
	વ્યકિતગત સત્યાગ્રહની લાક્ષણિકતાઓ	16.13
	આંદોલનકારી પ્રવૃત્તિઓ	16.13

DEMO COPY

ભૂદાન આંદોલન	16.14
ગાંધીજી દ્વારા નેહરુની રાજકીય અનુગામી તરીકે નિમણૂક	16.15
ક્રિપ્સ મિશન	16.16
ક્રિપ્સ મિશનની જોગવાઈઓ	16.17
ક્રિપ્સ મિશન અને વિવિધ રાજકીય પક્ષો	16.18
'હિંદ છોડો' આંદોલન	16.19
ગાંધીજીનો 13 સૂત્રી કાર્યક્રમ	16.21
13 મુદ્દાઓ	16.21
હિંદ છોડો આંદોલન દરમિયાન થયેલી પ્રવૃતિઓ અને કાર્યવાહીઓ	16.21
આંદોલનકારી પ્રવૃત્તિઓ	16.23
રાજકીય પક્ષોનો પ્રતિભાવ	16.24
સરકારની દમનકારી પ્રવૃત્તિઓ	16.25
મહાત્મા ગાંધીજીની લોકનેતા તરીકે પસંદગી	16.26
ગાંધીજીને લોકનેતા બનાવવા પાછળ જવાબદાર પરિબળો	16.26
સુભાષચંદ્ર બોઝ અને આઝાદ હિંદ ફોજ	16.29
આઝાદ હિંદ ફોજની સ્થાપના	16.30
ઉત્તર-પૂર્વ ભારત કેમ્પેઇન	16.31
રાજગોપાલાચારી ફોર્મ્યુલા	16.34
દેસાઈ-લિયાકત યોજના	16.34
વેવેલ યોજના	16.35
વેવેલ યોજનાની મુખ્ય જોગવાઈઓ	16.35
શિમલા સંમેલન	16.36
બ્રિટનમાં લેબર પાર્ટી દ્વારા સરકારની રચના	16.37
ભારતમાં સામાન્ય ચૂંટણી	16.38
લાલ કિલ્લા કેસ	16.39
દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ બાદના પ્રસિદ્ધ વિદ્રોહ	16.39
શાહી ભારતીય નૌસેના વિદ્રોહ	16.40
અંગ્રેજોનો પ્રતિભાવ	16.41
કેબિનેટ મિશન	16.47
કેબિનેટ મિશનનો ઉદ્દેશ	16.47
કેબિનેટ મિશનનું આગમન	16.48
કેબિનેટ મિશનની જોગવાઈઓ	16.48
કેબિનેટ મિશનની ખામીઓ	16.50
સીધા પગલાં દિવસ	16.50
કામચલાઉ સરકાર	16.52
એટલીની ઘોષણા	16.54
માઉન્ટ બેટન યોજના	16.54
ભારતના વિભાજનને સ્વીકારવા બાબતે કોંગ્રેસના મત	16.56
કોંગ્રેસ અને ભારતનું વિભાજન	16.57
ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ, 1947	16.59
સ્વતંત્રતા અધિનિયમ- 1947 ના મુખ્ય મુદ્દાઓ	16.59
રેડક્લિફ સમિતિ	16.60
ભારતીય સ્વતંત્રતામાં સહાયક પરિબળો	16.62
ભારતના વિભાજન માટે વિવિધ મત	16.64
અન્ય મતો	16.65
17. ગાંધીજીના વિચાર, સિદ્ધાંત અને જીવનદર્શન	17.1
ગાંધીજીના વિચારો	17.2
ગાંધીજીના વિચારો પર ગ્રંથો અને અનેક વિચારકોનો પ્રભાવ	17.2

DEMO COPY

સત્ય અને અહિંસા	17.4	ગાંધીજીના ધર્મ સંબંધિત વિચારો	17.16
સત્યાગ્રહ	17.4	ગાંધીજીના પર્યાવરણ સંબંધિત વિચારો	17.17
સવિનય અવગણના	17.5	ગાંધીજી અને શહેરીકરણ	17.17
ગાંધીજીના મતે 7 પાપ	17.6	અહિંસા અને સંસાધનોનું સંરક્ષણ	17.18
ગાંધીજીના મુખ્ય આર્થિક વિચારો	17.7	સત્ય, અહિંસા અને જૈવ વિવિધતાનું રક્ષણ	17.18
ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત	17.8	ગાંધીજીના સંસ્કૃતિ વિશેના વિચારો	17.19
સર્વોદય	17.8	ગાંધીજી અને તેમનું સાહિત્ય	17.19
યંત્રનો ઉપયોગ	17.9	ગાંધીવાદી સિદ્ધાંતો	17.21
ગ્રામ સ્વરાજ અને પંચાયતી રાજ	17.10	સત્ય	17.21
સામાજિક સમસ્યાઓ પર ગાંધીજીના વિચાર	17.11	અહિંસા	17.22
વર્ણ અને જાતિ વ્યવસ્થા	17.11	અસ્તેય	17.22
અસ્પૃશ્યતા	17.11	અપરિગ્રહ	17.22
ગાંધીજીના સ્ત્રી સંબંધિત વિચારો	17.12	બ્રહ્મચર્ય	17.22
જાતિ આધારિત ભેદભાવ સામે ગાંધીજી	17.12	શરીરશ્રમ	17.23
ગાંધીજી અને સ્ત્રી સશક્તિકરણ	17.12	અસ્વાદ	17.23
સ્ત્રી શિક્ષણ	17.13	સર્વત્ર ભયવર્જન/નિર્ભયતા	17.23
ગાંધીજીના રાજનીતિ સંબંધિત વિચારો	17.13	સર્વધર્મ સમભાવ	17.23
પશ્ચિમી સભ્યતાની સમાલોચના	17.13	સ્વદેશી	17.24
ગાંધીજીના લોકતંત્ર સંબંધી વિચાર	17.14	અસ્પૃશ્યતાની નાબૂદી	17.24
સંઘર્ષ-સમાધાનની પદ્ધતિઓ	17.15	મહાત્મા ગાંધીનું જીવન દર્શન	17.24

ભાગ-7 મૂલ્યાંકન

18. બ્રિટિશ નીતિઓનું વિશ્લેષણ	18.1	ચાર્ટર એક્ટ-1793	18.5
કંપની શાસન અંતર્ગત વહીવટી (પ્રશાસનિક) નીતિઓ	18.2	ચાર્ટર એક્ટ-1813	18.6
નિયામક ધારો, 1773	18.3	ચાર્ટર એક્ટ-1833	18.6
જ્યુડીકેચર એક્ટ (એક્ટ ઓફ સેટલમેન્ટ), 1781	18.4	ચાર્ટર એક્ટ-1853	18.7
પિટ્સ ઈન્ડિયા એક્ટ-1784	18.4	તાજ શાસન અંતર્ગત વહીવટી (પ્રશાસનિક) નીતિઓ	18.9
		ભારત શાસન અધિનિયમ-1858	18.9

DEMO COPY

ભારતીય પરિષદ અધિનિયમ-1861	18.10
ભારતીય પરિષદ અધિનિયમ-1892	18.11
મહત્વ	18.12
ભારતીય પરિષદ અધિનિયમ / મોર્લે-મિન્ટો સુધારા-1909	18.13
અધિનિયમ લાવવા પાછળના કારણો	18.13
મહત્વની જોગવાઇઓ	18.13
ભારતીય શાસન અધિનિયમ / મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફોર્ડ સુધારા-1919	18.14
અધિનિયમ બનાવવા પાછળના કારણો	18.15
ભારતીય શાસન અધિનિયમ - 1935	18.17
1935ના એક્ટ પાછળ બ્રિટિશ સરકારનો ઇરાદો	18.18
અધિનિયમનું મહત્વ	18.19
અધિનિયમની ખામીઓ	18.20
ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ-1947	18.20
બ્રિટિશ ભારતમાં સિવિલ સેવાનો વિકાસ	18.23
સિવિલ સેવામાં સુધારા માટેના પગલાં	18.23
ચાર્ટર એક્ટ-1853માં સિવિલ સેવા માટેની જોગવાઇઓ	18.24
ભારતીય સિવિલ સેવા અધિનિયમ-1861માં સિવિલ સેવા માટેની જોગવાઇઓ	18.24
મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા-1919માં સિવિલ સેવા માટેની જોગવાઇઓ	18.24
ભારત સરકાર અધિનિયમ-1935માં સિવિલ સેવા માટેની જોગવાઇઓ	18.25
બ્રિટિશ શાસનમાં સિવિલ સેવાની નીતિઓનું મૂલ્યાંકન	18.26
બ્રિટિશ ભારતમાં પોલીસ પ્રશાસનનો વિકાસ	18.26
પોલીસ આયોગની ભલામણો	18.27
બ્રિટિશ ભારતમાં સૈન્ય વિકાસ અને પુનર્ગઠન	18.28
બ્રિટિશ ભારતમાં ન્યાયપાલિકાનો વિકાસ	18.29
વોરેન હેસ્ટિંગ્સ દ્વારા કરાયેલા સુધારા, 1772-1785	18.30
લોર્ડ કોર્નવાલિસ દ્વારા કરાયેલા સુધારા	18.30
વિલિયમ બેન્ટિક દ્વારા કરાયેલા સુધારા	18.31
ચાર્ટર એક્ટ-1833 દ્વારા કરાયેલા સુધારા	18.32
ન્યાયપાલિકાના વિકાસનું મૂલ્યાંકન	18.32
બ્રિટિશ ભારતમાં શિક્ષણ નીતિ	18.33
એંગ્લો-પ્રાચ્ય વિવાદ	18.34
લોર્ડ મેકાલેનો શિક્ષણ ઉપરનો રિપોર્ટ-1835	18.35
ચાર્લ્સ વુડનો શિક્ષણ ડિસ્પેચ-1854	18.35
હન્ટર શિક્ષણ આયોગ-1882-83	18.36
ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલય અધિનિયમ, 1904	18.36
શિક્ષણ નીતિ ઉપર સરકારી પ્રસ્તાવ-1913	18.37
સેડલર વિશ્વવિદ્યાલય આયોગ-1917	18.37
હાર્ટોગ સમિતિ-1917	18.38
શિક્ષણ ઉપર સાર્જન્ટ યોજના-1944	18.39
ટેકનિકલ શિક્ષણનો વિકાસ	18.39
બ્રિટિશોની શિક્ષણ નીતિનું મૂલ્યાંકન	18.39
બ્રિટિશ ભારતમાં પ્રેસનો વિકાસ	18.40

DEMO COPY

પ્રેસ ઉપરના પ્રતિબંધો	18.41
પ્રેસ નિયંત્રણ અધિનિયમ, 1799	18.41
પ્રેસ નિયંત્રણ અધિનિયમ, 1823	18.42
ભારતીય પ્રેસ અધિનિયમ, 1835	18.42
લાઈસનીંગ એક્ટ, 1857	18.42
નોંધણી અધિનિયમ, 1867	18.42
વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ, 1878	18.42
ન્યૂઝ પેપર એક્ટ, 1908	18.43
ભારતીય સમાચાર પત્ર અધિનિયમ, 1910	18.43
ભારત પ્રેસ (કટોકટી શકિત) એક્ટ, 1931	18.43
પ્રેસની ભૂમિકા અને અસર	18.44
બ્રિટિશ ભારતની જમીન મહેસૂલી નીતિ	18.48
ઈજારેદારી વ્યવસ્થા (એકાધિકાર વ્યવસ્થા)	18.50
કાયમી જમીનદારી વ્યવસ્થા (કાયમી જમાબંધી વ્યવસ્થા)	18.50
કાયમી જમીનદારી પ્રણાલીના ફાયદા અને ગેરફાયદા	18.51
રૈયતવારી પદ્ધતિ	18.53
મહાલવારી પદ્ધતિ	18.54
બ્રિટિશ ભારતમાં આર્થિક નીતિ અને તેની અસરો	18.56
ભારતમાં બ્રિટિશ ઉપનિવેશના વિવિધ તબક્કાઓ	18.56
ઉપનિવેશવાદનો પ્રથમ તબક્કો (વાણિજયક મૂડીવાદનો તબક્કો)	18.56
ઉપનિવેશવાદનો બીજો તબક્કો (ઔદ્યોગિક મૂડીવાદનો તબક્કો)	18.57
ઉપનિવેશવાદનો ત્રીજો તબક્કો (વાણિજયક મૂડીવાદનો તબક્કો)	18.58
જવાબદાર કરણો	18.58
નાણાંનો બહિર્ગમન સિદ્ધાંત	18.59
કૃષિનું વાણિજયકરણ	18.59
વિઔદ્યોગિકરણ	18.60
આધુનિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ	18.61
બ્રિટિશ ભારતમાં કારખાના અધિનિયમ	18.62
કારખાના અધિનિયમ, 1881	18.62
કારખાના અધિનિયમ, 1891	18.63
કારખાના અધિનિયમ, 1911	18.63
કારખાના અધિનિયમ, 1922	18.63
કારખાના અધિનિયમ, 1934	18.63
કારખાના અધિનિયમ, 1946	18.63
બ્રિટિશ સરકારની દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની નીતિઓ	18.64
દેશી રાજ્યો સાથે સમકક્ષ થવાની નીતિ	18.64
ઘેરાની નીતિ	18.64
અધીનસ્થ પૃથક્કરણની નીતિ	18.64
વિલયની નીતિ	18.65
ખાલસા નીતિ	18.65
અધીનસ્થ એકીકરણની નીતિ	18.66
સમાન સંઘની નીતિ	18.66
ભારતમાં બ્રિટિશ સરકારની વિદેશનીતિ	18.66
એંગ્લો-નેપાળ સંબંધો	18.67
સુગૌલીની સંધિ	18.67
એંગ્લો-બર્મા સંબંધો	18.67
પ્રથમ એંગ્લો-બર્મા યુદ્ધ	18.67
યાન્દાબોની સંધિ	18.67

DEMO COPY

દ્વિતીય એંગ્લો-બર્મા યુદ્ધ 18.68
તૃતીય એંગ્લો-બર્મા યુદ્ધ 18.68
એંગ્લો-અફઘાન સંબંધો 18.68
પ્રથમ એંગ્લો-અફઘાન યુદ્ધ 18.69
દ્વિતીય એંગ્લો-અફઘાન યુદ્ધ 18.69
તૃતીય એંગ્લો-અફઘાન યુદ્ધ 18.70
એંગ્લો-તિબેટ સંબંધો 18.70

ભાગ-8 આઝાદી પછીનું ભારત

19. આઝાદી પછી ભારત સમક્ષ પડકારો 19.1
સ્વતંત્ર લોકતાંત્રિક ભારત સમક્ષ પડકારો 19.2
ભારત-પાકિસ્તાન સીમાનું નિર્ધારણ 19.3
લોક પ્રશાસનનાં સાધનોની વહેંચણીની સમસ્યા 19.4
સૈનિક સામગ્રી તથા સૈનિકોના ભાગલા 19.4
રજવાડાઓના એકીકરણની સમસ્યા 19.5
ભાષાની વિવિધતાનો પડકાર 19.5
જનજાતિય એકીકરણની સમસ્યા 19.6
સાંપ્રદાયિક તોફાનો પર નિયંત્રણની સમસ્યા 19.6
શરણાર્થીઓની સમસ્યા 19.7
નાણાકીય વિભાજનની સમસ્યા 19.9
પંજાબમાં નહેરના પાણીના ભાગલાની સમસ્યા 19.9
રાજ્યોનું પુનર્ગઠન 19.10
20. દેશી રજવાડાઓનું વિલીનીકરણ અને રાજ્યોનું પુનર્ગઠન 20.1
જોડાણ ખત 20.2
દેશના મહત્ત્વના રજવાડાઓ વિશે માહિતી 20.3
ત્રાવણકોર 20.3
ભોપાલ 20.3
જોધપુર 20.4
જૂનાગઢ 20.4
હૈદરાબાદ 20.6
કાશ્મીર 20.7
ભારતીય સંઘના રાજ્યોનું વર્ગીકરણ 20.9
ભાષાના આધારે રાજ્યોનું પુનર્ગઠન 20.10
ધર આયોગ 20.10
જે. વી. પી. સમિતિ 20.10
આંધ્ર રાજ્યની રચના 20.11
રાજ્ય પુનર્ગઠન આયોગ અથવા ફઝલ અલી આયોગ 20.11
મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત રાજ્યોની સ્થાપના 20.12
વિદેશી શાસન અંતર્ગત આવતાં ભારતીય ક્ષેત્રો 20.13
પોર્ટુગીઝ શાસન હેઠળના પ્રદેશો 20.13
ગોવા રાજ્યની રચના 20.13
ફ્રેન્ચ શાસન હેઠળના પ્રદેશો 20.14
પોંડીચેરીની રચના 20.14
વર્તમાન રાજ્યોનું પુનર્ગઠન 20.14
સિક્કિમ રાજ્યની રચના 20.14
છત્તીસગઢ 20.15
ઉત્તરાખંડ 20.15
ઝારખંડ 20.15
તેલંગણા 20.15
જમ્મુ-કાશ્મીર અને લદ્દાખ 20.16
અલગ રાજ્યો માટેની અન્ય 20.16

DEMO COPY

માંગણીઓ

આઝાદી પછીની મહત્વની ઘટનાઓ 20.16

ભાગ-9 વ્યક્તિ વિશેષ

21. ભારતના ગર્વનર જનરલ અને વાઈસરોય 21.1

બંગાળના ગવર્નર 21.4

બંગાળના ગવર્નર જનરલ 21.5

ભારતના ગવર્નર જનરલ 21.8

ભારતના વાઈસરોય 21.11

22. સ્વતંત્ર સંગ્રામના મુખ્ય નેતાઓ 22.1

મહાત્મા ગાંધી 22.2

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ 22.11

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ 22.14

ભીમરાવ આંબેડકર 22.16

દાદાભાઈ નવરોજી 22.18

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર 22.19

સુધારાવાદી નેતાઓ 22.20

ધાર્મિક સુધારાવાદી નેતાઓ 22.22

રાજનીતિક નેતાઓ 22.23

ઉગ્રરાષ્ટ્રવાદી નેતાઓ 22.30

ભારતમાં ક્રાંતિકારી નેતાઓ 22.31

વિદેશમાં ભારતીય ક્રાંતિકારીઓ 22.34

વામપંથી આંદોલનને પ્રેરિત કરનાર ક્રાંતિકારી 22.35

ગુજરાતના ધાર્મિક સુધારાવાદી અને ક્રાંતિકારી નેતાઓ 22.40

સ્વતંત્રા સંગ્રામમાં મહિલાઓની ભાગીદારી 22.44

ભાગ-10 વિશ્વ ઈતિહાસ

23. વિશ્વ ઈતિહાસની મુખ્ય ઘટનાઓ 23.1

નવજાગૃતિ 23.2

નવજાગૃતિના કારણો 23.2

નવજાગૃતિનો પ્રભાવ 23.5

ધર્મ સુધારણા આંદોલન 23.5

ઈંગ્લેન્ડની ક્રાંતિ, 1688 23.6

અમેરિકન ક્રાંતિ, 1776 23.7

ફ્રાન્સની ક્રાંતિ, 1789 - 99 23.8

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ 23.8

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના કારણો 23.9

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના ફાયદા 23.9

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો પ્રભાવ 23.10

ઇટલીનું એકીકરણ, 1852-1871 23.11

જર્મનીનું એકીકરણ 23.12

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ 23.13

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના કારણો 23.13

યુદ્ધની ઘટનાઓ 23.15

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના પરિણામો 23.15

પેરિસ શાંતિ પરિષદ 23.15

વર્સેલ્સની સંધિ 23.16

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ભારત પર અસર 23.17

રશિયન ક્રાંતિ 23.17

રશિયન ક્રાંતિની ઘટનાઓ 23.19

ફેબ્રુઆરી ક્રાંતિ 23.20

ઓકટોબર ક્રાંતિ 23.20

રશિયન ક્રાંતિના પરિણામ 23.20

DEMO COPY

રાષ્ટ્ર સંઘ	23.21
ઇટલીમાં ફાસીવાદ	23.23
જર્મનીમાં નાઝીવાદ	23.24
દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ	23.25
દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધના કારણો	23.25
દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનું સ્વરૂપ	23.27
દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધની મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓ	23.27
દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધના પરિણામો	23.29
સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ	23.29
સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના હેતુઓ	23.29
સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના અંગો	23.30
સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના કાર્યો	23.30
શીત યુદ્ધ	23.31

ભાગ-11 પરિશિષ્ટ

I.	આધુનિક ભારતનો બદલાતો નકશો	A.1
II.	અગત્યની શબ્દાવલી	A.5
III.	ઘટનાક્રમ	A.12
IV.	ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના સંમેલનો	A.21
V.	સમાચાર પત્રો અને તેના સ્થાપકો	A.27
VI.	આધુનિક ભારતની વિવિધ સંસ્થાઓ	A.31
VII.	સ્વતંત્રતા સંગ્રામ સંબંધિત સાહિત્ય	A.38
VIII.	વિવિધ આયોગો	A.39
IX.	ઉક્તિ અને સૂત્રો	A.43
X.	વ્યક્તિ અને તેના ઉપનામ	A.47
XI.	આધુનિક ભારતના ઈતિહાસના મહત્વના દિવસો	A.48
XII.	આધુનિક ભારતમાં સૌપ્રથમ	A.51
XIII.	રાષ્ટ્ર ધ્વજનો ઈતિહાસ	A.53

- ❒ UPSC ની મુખ્ય પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો A.55
- ❒ GPSC ની મુખ્ય પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો A.66
- ❒ સંદર્ભ સૂચિ A.68

DEMO COPY

Table Index

ક્રમ	ટેબલનું નામ	પા.નં.
1.	**આધુનિક ભારતના ઈતિહાસના સ્ત્રોતો**	
1.1	પોર્ટુગીઝ સાધન-સામગ્રી	1.3
1.2	ફ્રેન્ચ સાધન-સામગ્રી	1.4
1.3	1857ના સંગ્રામને લગતા ગ્રંથો	1.5
1.4	બ્રિટિશ તાજના શાસનકાળને લગતા ઐતિહાસિક ગ્રંથો	1.6
1.5	ગાંધીયુગ સમયના ગ્રંથો	1.6
1.6	1950 પછી લખાયેલ ઈતિહાસના ગ્રંથો	1.7
1.7	સમકાલીન ગુજરાત (પ્રાદેશિક)ના ઐતિહાસિક ગ્રંથો	1.8
1.8	વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો (ક્રમાનુસાર)	1.9
1.9	આધુનિક કાળના અભિલેખોની શ્રેણી	1.10
1.10	જીવન સાહિત્ય તથા સંસ્મરણ	1.11
1.11	મૌખિક પ્રમાણ	1.12
1.12	યાત્રાવૃતાંત	1.12
1.13	મુઘલકાળના સિક્કાઓ	1.14
1.14	ગુજરાતની લાયબ્રેરી અને સંગ્રહાલયો	1.15
2.	**મુઘલોનું પતન અને ક્ષેત્રીય રાજ્યોનો ઉદય**	
2.1	ક્ષેત્રીય રાજ્યો	2.11
2.2	શીખોના મિસલો	2.25
2.3	18મી સદીના ક્ષેત્રીય રાજ્યો અને તેના સ્થાપક	2.30
3.	**ભારતમાં યુરોપિયનોનું આગમન**	
3.1	કર્ણાટક વિગ્રહો	3.19
3.2	યુરોપિયન કંપની તથા તેના વેપારી મથકો	3.21
3.3	યુરોપિયન કંપનીનું ભારતમાં આગમન	3.21
3.4	યુરોપિયન પ્રજાનું ભારતમાંથી ગમન	3.21
3.5	યુરોપિયન કંપનીનું ભારતમાં આગમન તથા સ્થળ	3.22
3.6	યુરોપિયન વ્યાપારિક કંપની સાથે સંબંધિત વ્યકિત	3.22
3.7	મુઘલ દરબારમાં આવનારા યુરોપિયન યાત્રીઓ અને રાજદૂતો	3.23
4.	**બ્રિટિશ કંપનીનો ભારતમાં વિસ્તાર**	
4.1	બંગાળના ગવર્નર	4.17
4.2	એંગ્લો-મૈસૂર યુદ્ધ	4.21
4.3	પ્રથમ એંગ્લો-મરાઠા યુદ્ધ દરમિયાન થયેલી સંધિઓ	4.24

DEMO COPY

4.4 સહાયકારી સંધિ સ્વીકારનાર રજવાડા 4.27
4.5 દ્વિતીય એંગ્લો-મરાઠા યુદ્ધ દરમિયાન થયેલી સંધિઓ 4.30
4.6 તૃતીય એંગ્લો-મરાઠા યુદ્ધ દરમિયાન થયેલી સંધિઓ 4.31
4.7 એંગ્લો-શીખ યુદ્ધ 4.34
4.8 અંગ્રેજોનો દત્તકપ્રથા પ્રત્યેનો અભિગમ 4.36
4.9 ડેલહાઉસીએ ખાલસા નીતિ દ્વારા મેળવેલા પ્રદેશો 4.37
4.10 બ્રિટિશ ભારતના સરહદી દેશો સાથેના યુદ્ધો 4.42

5. 1857 પહેલાના વિદ્રોહ

5.1 1757 થી 1857 વચ્ચે બ્રિટિશ શાસન વિરૂદ્ધ થયેલા વિદ્રોહો 5.21

6. 1857નો સ્વતંત્રતા સંગ્રામ

6.1 વિદ્રોહના કેન્દ્રો અને નેતૃત્વકર્તા 6.15
6.2 વિદ્રોહનું દમન 6.18
6.3 1857ની ક્રાંતિ વિશે ઈતિહાસકારોનો મત 6.30
6.4 ગુજરાતમાં 1857ના સંગ્રામનાં કેન્દ્રો અને આગેવાનો 6.33
6.5 વિદ્રોહ અને ક્રાંતિ વચ્ચે તફાવત 6.34
6.6 1857ના વિપ્લવની મહત્વની તારીખો 6.34
6.7 1857 ઉપર આધારિત મુખ્ય પુસ્તકો 6.36
6.8 1857 ઉપર આધારિત ફિલ્મો 6.36

7. 1857 પછીના વિદ્રોહ

7.1 ઈ.સ. 1857 થી આઝાદી સુધીના વિદ્રોહો 7.17

8. 19મી સદીના સામાજિક–ધાર્મિક સુધારણા આંદોલન

8.1 સુધારણા માટેના આધારો 8.7
8.2 સુધારણા બ્રહ્મો સમાજ દ્વારા પ્રકાશિત પત્રિકાઓ 8.16
8.3 ધાર્મિક અને સામાજિક આંદોલન માટેની સંસ્થાઓ 8.40
8.4 મુસ્લિમ ધાર્મિક-સામાજિક આંદોલન સંસ્થાઓ 8.46
8.5 પારસી-શીખ સમાજ સુધારણા 8.50
8.6 પછાત વર્ગના આંદોલનો અને સંસ્થા 8.61
8.7 સામાજિક સુધાર અધિનિયમ 8.70
8.8 આઝાદી બાદ બનેલા કાયદાઓ 8.70

9. ભારતમાં આધુનિક રાષ્ટ્રવાદનો ઉદય

9.1 ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ પહેલાની રાજનીતિક સંસ્થાઓ 9.13

DEMO COPY

DEMO COPY

1

આધુનિક ભારતના ઈતિહાસના સ્રોતો

પોર્ટુગીઝ સાધન-સામગ્રી	પ્રાદેશિક ઐતિહાસિક સાધન-સામગ્રી
ડચ સાધન-સામગ્રી	સમાચારપત્રો અને પત્રિકાઓ
ફ્રેન્ચ સાધન-સામગ્રી	અભિલેખો
બ્રિટિશ સાધન-સામગ્રી	સાહિત્ય, સંસ્મરણ તથા યાત્રાવૃતાંત
સ્વતંત્રતા સંગ્રામ દરમિયાનની સાધન-સામગ્રી	ચિત્રકલા
1950 પછી લખાયેલ ઈતિહાસને લગતી સાધન-સામગ્રી	સિક્કાઓ

ઈતિહાસ જાણવા માટે વિવિધ સાધન–સામગ્રીની જરૂર પડે જે અલેખિત અર્થાત્ પુરાતત્વીય અને લેખિત અર્થાત્ સાહિત્યિક હોઈ શકે. આ ઉપરાંત લેખિત બાબતો સાથે સંકળાયેલ અન્ય અભિલેખિત સામગ્રીનો પણ અત્રે સમાવેશ કરી શકાય. ઈતિહાસકાર આવી વિભિન્ન સામગ્રીનું અધ્યયન કરી તેમાંથી સત્ય તારવી આપણી સમક્ષ મૂકે છે. ભારતના સંપૂર્ણ ઈતિહાસમાં આધુનિક ભારતનો ઈતિહાસ અને તેમાં પણ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ દરમિયાન દેશની વિદેશી શાસનમાંથી મુક્તિ અર્થે થયેલી અનેક ચળવળો ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે. મુઘલ સત્તાની પડતી બાદ વેપાર અર્થે આવેલ અનેક યુરોપીય પ્રજામાં અંગ્રેજો સત્તાધીશ થયા. 1857ના સંગ્રામ બાદ ભારતનો વહીવટ બ્રિટિશ તાજના હાથમાં આવ્યો અને 1947માં બ્રિટિશ સત્તાના અંત સાથે ભારત આઝાદ થયું.

આ બધી જ ઐતિહાસિક ઘટનાઓની માહિતી આપણને અલગ–અલગ સ્ત્રોતો દ્વારા મળી રહે છે. આ સ્ત્રોતોમાં વિદેશી કંપનીઓના અભિલેખો, જીવન સાહિત્ય, યાત્રાવૃત્તાંત, સમાચારપત્રો, પત્રિકાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત અન્ય સ્ત્રોતોમાં **મૌખિક પ્રમાણ, સર્જનાત્મક સાહિત્ય ચિત્રો** અને **ચલચિત્રોનો** પણ સમાવેશ થાય છે, પણ આ બધા સ્ત્રોતોમાં પુરાતત્વીય સામગ્રી સૌથી મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. આ પુરાલેખીય સામગ્રીને જ્યાં સાચવવામાં આવે છે તેને **અભિલેખાગાર** કહે છે. ભારતનું **રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગાર દિલ્હી** ખાતે અને **રાજ્યકક્ષાનું અભિલેખાગાર ગાંધીનગર** ખાતે આવેલું છે.

પુરાલેખવ્યાસ

પ્રાચીન લેખોને વાંચી અને તેના આધારે ઈતિહાસનું વર્ણન કરવાના અભ્યાસને 'પુરાલેખવ્યાસ' (Palaeography) કહે છે.

1.1 પોર્ટુગીઝ સાધન-સામગ્રી

Portugal Sources

DEMO COPY

પોર્ટુગીઝ નાવિક **વાસ્કો–દ–ગામા** ભારતમાં આવ્યો **(ઈ.સ. 1498) ત્યારથી લઈને 1963** સુધીના પોર્ટુગીઝ ઈતિહાસ સાથે સંકળાયેલ તમામ સાધન–સામગ્રી અને મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજો **ગોવામાંથી** મળી આવેલ છે. પોર્ટુગીઝ લખાણોમાં **દુઆર્તે બારબોસાની** કૃતિ **'બુક ઓફ દુઆર્તે બારબોસા'**(Book of Duarte Barbosa) ખૂબ અગત્યની છે જેમાં ભારત–પોર્ટુગીઝ વચ્ચે થતા વેપાર વિશે અગત્યની માહિતી મળી આવે છે. પોર્ટુગીઝ કંપની ભારતમાં **'એસ્ટાડો ડા ઈન્ડિયા'** તરીકે ઓળખાતી હતી જેમના ભારતીય શાસનકર્તાઓ સાથે થયેલા સંદેશાવ્યવહારોમાંથી પણ ઐતિહાસિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થયેલ છે. **કોસ્ટાન્હેડાના** પુસ્તક **'પોર્ટુગીઝોએ કરેલ હિંદની શોધ અને વિજયનો ઈતિહાસ'** માં તે સમયની દેશની પ્રજા, શહેરો, ઉત્પાદનની વસ્તુઓ, વેપાર, સતીપ્રથા, વિજયનગર વગેરેનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

પોર્ટુગીઝ શાસનતંત્ર દ્વારા ભારતીય પોર્ટુગીઝ કંપનીનો પત્રવ્યવહાર તેમના સરકારી દફતર–પુરાતત્વ ખાતામાં પોર્ટુગલના પાટનગર **લિસ્બન** ખાતે સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યો છે. ડૉ. જી.એમ.મોરાયસે **'હિસ્ટ્રી ઓફ ક્રિશ્ચિયાનિટી ઈન ઈન્ડિયા'** જેવા ગ્રંથમાં પોર્ટુગીઝોની ભારતમાં થયેલી પ્રવૃત્તિઓનો અહેવાલ આપ્યો છે. આ ઉપરાંત વાસ્કો–દ–ગામાની જર્નલ, આલ્ફાન્સો–દ–આલ્બુકર્કની નોંધ, ડોમેંગો પાએઝ, બાર્બોઝ અને ફાધર મોન્ટેસેરેટની નોંધ મળી આવેલ છે જે તે સમયની પરિસ્થિતિ જાણવા માટે મહત્વની સાબિત થાય છે.

Table : 1.14 **ગુજરાતની લાયબ્રેરી અને સંગ્રહાલયો**

લાલભાઈ દલપતભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડોલોજી	અમદાવાદ
ભોગીલાલ જેચંદભાઈ સાંડેસરા અધ્યયન–સંશોધનગૃહ અને હઠીસિંહના જૈન દેરાસર	અમદાવાદ
લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસ	વડોદરા
ગુજરાત વિદ્યાપીઠની લાયબ્રેરી	અમદાવાદ
મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર	કોબા, ગાંધીનગર
શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય લાયબ્રેરી	પાટણ
દફતર ભંડાર અને સક્કરબાગ મ્યુઝિયમ	જૂનાગઢ
ગુજરાત દફતર ભંડાર	ગાંધીનગર
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ આદિવાસી સંગ્રહાલય	અમદાવાદ

અગાઉની પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો

1. નીચેનામાંથી કયા વિદેશી યાત્રીએ હીરા અને હીરાની ખાણની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે ? (UPSC-2018)

   (A) ફ્રાન્કોઈસ બેર્નિયર (B) જીન–બેપ્ટીસ્ટ તાવેર્નિયર

   (C) જીન–દ–થેવેનોટ (D) એબે બાર્થેલેમી કેરે

2. સ્વતંત્રતા આંદોલનના સમયમાં લખાયેલા મહત્વના પુસ્તકો પૈકી નીચેનું કયું યુગ્મ સાચું નથી ? (Associate Professor Reader, Surgery (Homoeopathy) 2020)

પુસ્તક		લેખક
(1) ન્યૂ ઈન્ડિયા	–	મહાત્મા ગાંધી
(2) આનંદ મઠ	–	બંકીમચંદ્ર ચેટર્જી
(3) ઈન્ડિયન સ્ટ્રગલ	–	સુભાષચંદ્ર બોઝ
(4) સમાજવાદી કાર્યો	–	જયપ્રકાશ નારાયણ

   (A) (4) (B) (3) (C) (2) (D) (1)

3. સ્વતંત્રતા સંગ્રામના સમયે લખાયેલ સખારામ ગણેશ દેઉસ્કરના પુસ્તક 'દેશેર કથા' ના સંદર્ભે નીચેના વિધાનો પર વિચાર કરો. (UPSC-2020)

   (1) આ પુસ્તકે ઔપનિવેશિક રાજ્ય દ્વારા મસ્તિષ્કના સમ્મોહક વિજયના વિરોધમાં ચેતવણી આપી.

   (2) આ પુસ્તકે સ્વદેશી શેરી નાટકો અને લોકગીતોને પ્રેરણા આપી.

   (3) દેઉસ્કર દ્વારા 'દેશ' શબ્દનો ઉપયોગ બંગાળ વિસ્તારના ખાસ સંદર્ભમાં કર્યો હતો.

   ઉપરનામાંથી સાચા વિધાનો કયા છે?

   (A) માત્ર 1 અને 2 (B) માત્ર 2 અને 3

   (C) માત્ર 1 અને 3 (D) 1, 2 અને 3

4. મુંબઈ સમાચાર સૌથી જૂનું સતત પ્રસિધ્ધ થતું દૈનિક છે. તેની શરૂઆત 1822 .... એ .... ભાષામાં કરી હતી. (GPSC-Lady Officer, Industrial Safety and Health, G.I.S. and Health Service, Class-2, 2019)

   (A) ફર્દનજી મર્ઝબન, ગુજરાતી (B) શેઠ ચેટીચંદ, પારસી

   (C) બહેરામજી સાયરસ, હિન્દી (D) કાવસજી લાલ, મરાઠી

= Answer Key =

1)	B	2)	D	3)	A	4)	A

DEMO COPY

PART 2

યુરોપિયનોનું આગમન અને કંપની શાસન

2. મુઘલોનું પતન અને ક્ષેત્રીય રાજ્યોનો ઉદય

3. ભારતમાં યુરોપિયનોનું આગમન

4. બ્રિટિશ કંપનીનો ભારતમાં વિસ્તાર

DEMO COPY

મુઘલ સામ્રાજ્યના પતનના કારણો

- **રાજકીય કારણ**
  - નબળા ઉત્તરાધિકારીઓ
  - ઉત્તરાધિકારના નિયમનો અભાવ
  - જીતેલા પ્રદેશો પર મજબૂત પ્રશાસન વ્યવસ્થાનો અભાવ
  - દરબારમાં જૂથબંધી
  - અસમર્થ, નબળો અને ઉત્તરદાયિત્વ વિહીન ઉમરાવ વર્ગ
  - મરાઠાઓનો ઉદય
- **આર્થિક કારણ**
  - ઉત્પાદનના 50% સુધી કર
  - ભવ્ય ઈમારતો પાછળનો બિનજરૂરી ખર્ચ
  - દેશમાં વેપાર–ઉદ્યોગનો નાશ
- **ધાર્મિક કારણ**
  - કટ્ટર ધાર્મિક નીતિ
- **સૈન્ય કારણ**
  - સૈન્યની ક્ષમતામાં ઊણપ
  - સૈન્યમાં મનોબળનો અભાવ
  - સૈન્યમાં અનુશાસન અને તાલીમનો અભાવ
- **બાહ્ય પડકારો અને યુરોપિયનોનું આગમન**
  - નાદિર શાહ જેવા બાહ્ય શાસકોનું આક્રમણ
  - અંગ્રેજોનો બંગાળ વિજય

❒ 2.1.1 રાજકીય કારણો (Political Causes)

■ નબળા ઉત્તરાધિકારીઓ (Weak Successors)

મુઘલ સામ્રાજ્યની **શાસનવ્યવસ્થા કેન્દ્રીયકૃત** હોવાને કારણે તે સમ્રાટોના વ્યક્તિત્વ પર વધુ નિર્ભર હતી. આથી ઔરંગઝેબ બાદના નબળા મુઘલ સમ્રાટોની શાસનવ્યવસ્થા પર બધા ક્ષેત્રોમાં અસર જોવા મળી હતી. તેમની નબળાઈઓને કારણે **મુઘલ સામ્રાજ્ય આંતરિક તથા બાહ્ય** એમ **બંને પ્રકારના પડકારોનો** સામનો કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યું.

■ ઉત્તરાધિકારના નિયમનો અભાવ (Absence of Law of Succession)

મુઘલ સામ્રાજ્યમાં સૌથી **મોટા પુત્રને ગાદી સોંપવી તેવો નિયમ ન હતો.** આથી સમ્રાટના બધા શાહજાદાઓ પોતાને સમ્રાટ બનવા યોગ્ય સમજતા હતાં. આ ઉપરાંત, શક્તિશાળી જમીનદારો પોતાના અંગત સ્વાર્થ માટે પણ શાસકોને ગાદી પર બેસાડતા કે પદભ્રષ્ટ કરતાં હતા. આમ, ઉત્તરાધિકારના નિયમનો અભાવ પણ મુઘલ સામ્રાજ્યના પતનનું એક કારણ બની રહ્યું હતું.

■ જીતેલા પ્રદેશો પર મજબૂત પ્રશાસન વ્યવસ્થાનો અભાવ (Lack of Governance in Conquered Territories)

ઔરંગઝેબે 1687 સુધીમાં બીજાપુર,ગોલકોંડા તથા દખ્ખણના પ્રાંતોને મુઘલ સામ્રાજ્યમાં સમાવી લીધા હતા. આ પછી તેઓ કર્ણાટકને પણ મુઘલ સામ્રાજ્યમાં ભેળવવા માટે સતત પ્રયાસ કરવા લાગ્યા હતા. વળી, ઔરંગઝેબે જીતેલા પ્રદેશોમાં કોઈ મજબૂત પ્રશાસન વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી ન હતી. **યુદ્ધમાં સતત વ્યસ્ત હોવાને કારણે** તેમનું સામ્રાજ્ય આંતરિક રીતે નબળું થવા લાગ્યું હતું. આ સાથે જ **મરાઠા જેવી સ્વાયત્ત શક્તિઓનો ઉદય** થવા લાગ્યો હતો તથા મુઘલ દરબારમાં ઉમરાવોને મુઘલ સમ્રાટ વિરૂદ્ધ કાવતરું રચવાની તક મળી ગઈ હતી. આમ, સામ્રાજ્યની ભૌગોલિક વિવિધતા તથા મજબૂત શાસનવ્યવસ્થાના અભાવે મુઘલ સામ્રાજ્ય તીવ્ર પતનના માર્ગે જવા લાગ્યું હતું.

DEMO COPY

2.2 ઔરંગઝેબના મૃત્યુ બાદના મુઘલ શાસકો
Mughal Rulers After The Death of Aurangzeb

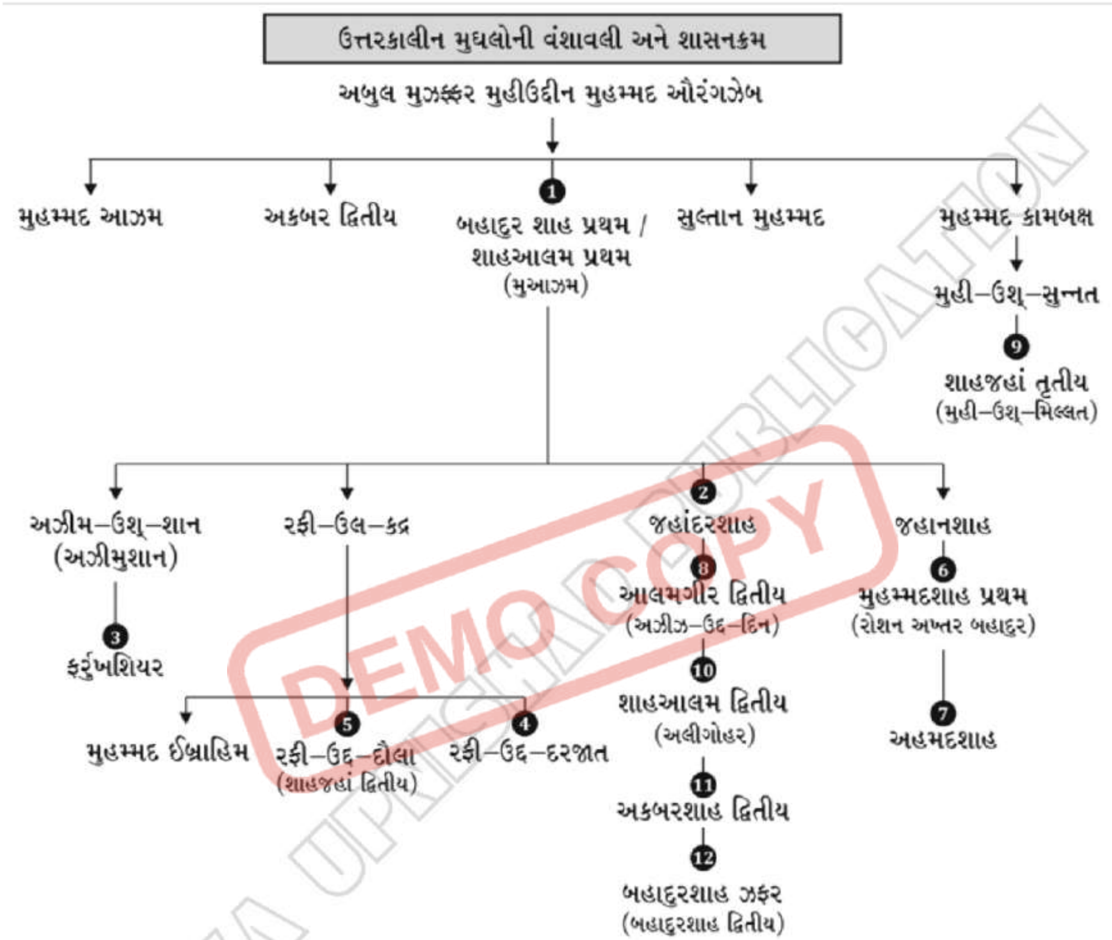

DEMO COPY
YUVA UPSC PUBLICATION

1707માં ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ થતાં તેમના ત્રણ પુત્રો વચ્ચે ગાદી માટે આંતરિક વિગ્રહ શરૂ થયો. સૌથી મોટા પુત્ર મુઆઝમ તેના બે ભાઈઓ **મુહમ્મદ આઝમ** તથા **કામબક્ષ**ને પરાજય આપી તેમની હત્યા કરી અને દિલ્હી ખાતે 65 વર્ષની ઉંમરે **બહાદુરશાહ પ્રથમ** નામ ધારણ કરી ગાદી પ્રાપ્ત કરી.

❐ 2.2.1 બહાદુરશાહ પ્રથમ (Bahadurshah I) (1707-1712)

તેઓ **શાહઆલમ પ્રથમ** તરીકે પણ ઓળખાતા હતા. તેમણે ભારતની વિવિધ ક્ષેત્રીય શક્તિઓ સાથે શાંતિપ્રિય નીતિ ધારણ કરી હતી. તેમણે મરાઠા રાજકુમાર **શાહુને કેદમુક્ત કરી** મહારાષ્ટ્ર ખાતે પરત મોકલ્યા હતા અને રાજપૂત રાજાઓ સાથે શાંતિ સમજૂતી કરી હતી.જાટ સરદાર ચૂરામન તથા બુંદેલ સરદાર છત્રસાલ સાથે પણ શાંતિ સમજૂતી કરી હતી. **હિન્દુઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુ અભિગમ** દર્શાવી મંદિરોના વિનાશ થતાં અટકાવ્યા હતા. તેમણે

■ ગુરૂ ગોવિંદસિંહ (Guru Gobindsingh)

ગુરુ ગોવિંદસિંહના પિતા ગુરુ તેગ બહાદુર દ્વારા ઈસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કરવાનો ઈન્કાર કરવામાં આવતાં મુઘલોએ તેમની હત્યા કરી. આથી, માત્ર નવ વર્ષની ઉંમરે તેઓ શીખ ગુરુ બન્યાં હતાં. આ ઉપરાંત તેમના જીવનકાળ દરમિયાન શીખ–મુઘલ સંઘર્ષમાં તેમના ચાર પુત્રોની પણ હત્યા કરવામાં આવી હતી.

1699માં શીખો માટે **ખાલસા દળ**ની સ્થાપના કરીને શીખોને સૈન્યદળમાં રૂપાંતરિત કરનારા તેઓ શીખોના દસમા અને અંતિમ ગુરુ બન્યાં હતા. આ દળમાં ગુરુ પોતે જ શીખોને સભ્ય બનાવતા હતા તથા આ સભ્યોએ કેશ, કડાં, કાંસકો, કછેરાં અને કિરપાણ સહિતના પાંચ પ્રતીકો પ્રત્યે આસ્થા રાખવાની હતી. આ સમય દરમિયાન ગુરુ ગોવિંદ સિંહને સમજાઈ ગયું હતું કે તેમને પંથનું સંરક્ષણ કરવા સશસ્ત્ર સૈન્ય દળની જરૂર છે.

આશરે **1696થી ગુરુ ગોવિંદસિંહે** આનંદપુર અને તેની આસપાસ સ્વાયત્ત રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયાસ શરૂ કરી દીધો હતો. 1704માં મુઘલોએ ગુરુ ગોવિંદસિંહને ભગાવી આનંદપુર પર કબજો કરી લીધો હતો. **1708માં ગુરુ ગોવિંદસિંહની ષડયંત્ર હેઠળ હત્યા** કરવામાં આવી હતી તથા શીખોનું નેતૃત્વ તેમના શિષ્ય બંદા બહાદુરને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

■ બંદા બહાદુર (Banda Bahadur)

બંદા બૈરાગી અથવા બંદા સિંહ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા બંદા બહાદુરે સતત આઠ વર્ષ સુધી **ઔરંગઝેબના ઉત્તરાધિકારીઓ સામે સંઘર્ષ** કર્યો હતો. મુઘલોએ આ વિદ્રોહને નિર્દયતાથી દબાવી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો કારણ કે પંજાબ વ્યૂહાત્મકરૂપે મહત્વનું સ્થાન ધરાવતું હતું. સમય જતાં શીખ સમુદાયમાં મતભેદને કારણે બંદા બહાદુરની સ્થિતિ નબળી થવા લાગી. આગ્રાના ચૂરામન જાટ જેવા જમીનદારો તથા મહેસૂલી ખેડૂતો મુઘલ પક્ષમાં ભળી ગયાં. 1715માં બંદા બહાદુરને પકડવામાં આવ્યા તથા તેમની હત્યા કરી નાંખવામાં આવી હતી. તેમ છતાં, મુઘલો શીખ સમુદાયને સંપૂર્ણપણે દબાવી શકયા નહિ અને છેવટે **શીખો પંજાબમાં રાજકીય સત્તા સ્થાપવામાં સફળ** રહ્યાં.

DEMO COPY

> **મિસલ**
>
> જસ્સાસિંહ અહલુવાલિયાના નેતૃત્વમાં પંજાબને 12 નાના-નાના રાજ્યોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું. આ પ્રત્યેક નાના રાજ્યને મિસલ કહેવામાં આવતા. 12 મિસલોના સમુહને દલખાલસા કહેવામાં આવતો.

■ મિસલ (Misls)

મુઘલ સામ્રાજ્યના પતનના પગલે શીખોએ **સમગ્ર શીખ સમુદાયને નાના 'જથાઓ' તરીકે ઓળખાતી ટુકડીઓમાં વિભાજન** કરી દીધું હતું જેના **વડા 'જથેદાર'** તરીકે ઓળખાતા હતા. તેઓએ **પંજાબને બાર સંઘમાં વિભાજન** કરી દીધું હતું જેમનું નેતૃત્વ સ્થાનિક સરદારો દ્વારા કરવામાં આવતું હતું. આ સંઘમાં આહલુવાલિયા, કન્હૈયા, રામગઢિયા, ભંગી અને સુકરચકિયા જેવી જાતિઓનો સમાવેશ થતો હતો. આ સંઘ મિસલો તરીકે ઓળખાયા. આ મિસલો પ્રસંગોપાત એકઠા થતાં પરંતુ મોટે ભાગે પંજાબમાં રાજકીય સત્તા વિકેન્દ્રીત રહેતી હતી. આ વિકેન્દ્રીત રહેલી રાજકીય સત્તાને કેન્દ્રીયકૃત કરવાનાં પ્રયાસ સુકેરચકિયા મિસલનાં સરદાર રણજિતસિંહ દ્વારા કરવામાં આવ્યા.

■ ક્રિસ્ટોફર કોલંબસ (Christopher Columbus)

ક્રિસ્ટોફર કોલંબસ

આ જ પ્રમાણે ઈ.સ. 1492માં **સ્પેનના રાજાની આર્થિક સહાય** લઈ ઈટલીના વતની ક્રિસ્ટોફર કોલંબસે ભારત તરફ આવવાનો નવો દરિયાઈ માર્ગ શોધવાની સાહસયાત્રા આરંભી જે એટલાન્ટિક સમુદ્રમાં આવેલા વર્તમાન **વેસ્ટ ઈન્ડીઝના ટાપુ**ઓ પર આવીને સમાપ્ત થઈ. મૃત્યુપર્યંત ભારત આવવાનાં દરિયાઈ માર્ગ શોધવાના વિશ્વાસ ધરાવતા કોલંબસે વાસ્તવિકમાં **અમેરિકા** નામના **ખંડની શોધ કરી** હતી જેની સ્પષ્ટતા અમેરિગો વેસ્પુચી નામના સાહસિકે કરી.

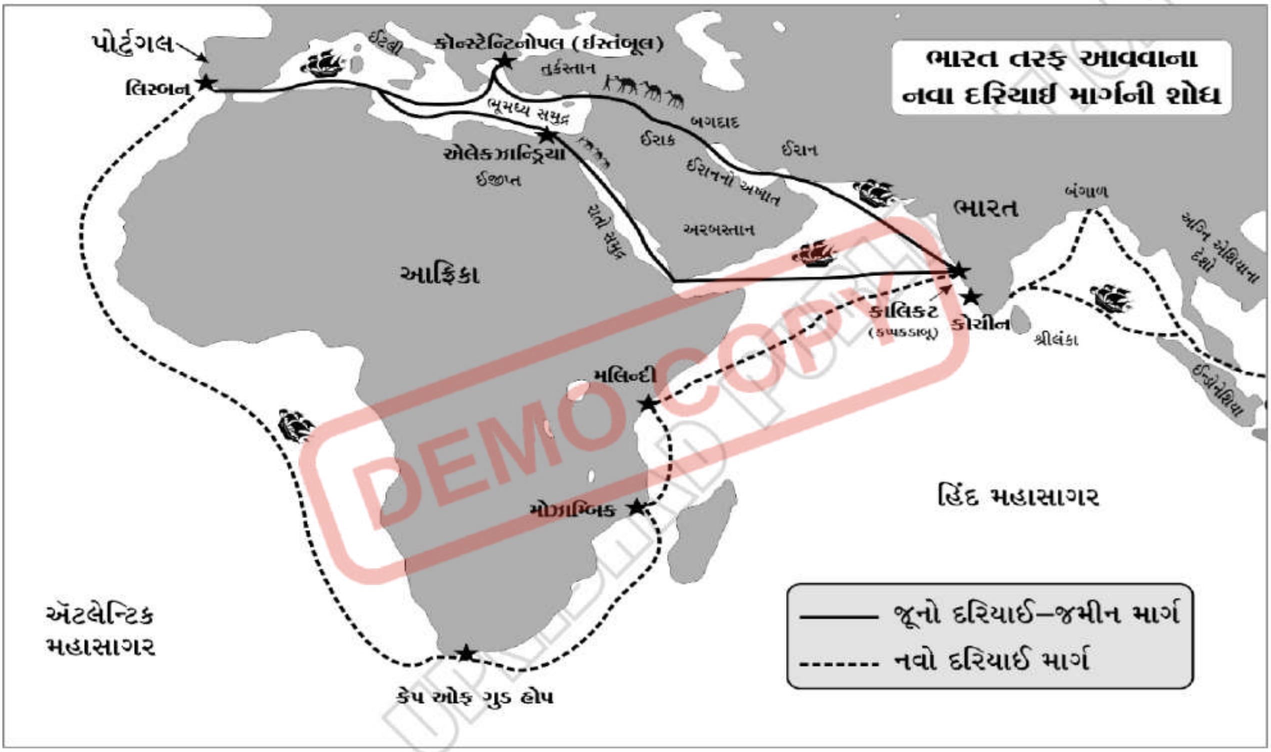

Fg. 3.1 ભારત તરફ આવવાના નવા દરિયાઈ માર્ગની શોધ

DEMO COPY

■ વાસ્કો–દ–ગામા (Vasco-da-Gama)

વાસ્કો-દ-ગામા

ઈ.સ. **1498માં પોર્ટુગીઝ સાહસિક વાસ્કો–દ–ગામાએ ભારત આવવા**ના દરિયાઈ માર્ગની શોધ કરી વિશ્વ ઈતિહાસમાં એક નવા અધ્યાયની શરૂઆત કરી. ઈ.સ. 1497માં પોર્ટુગીઝ રાજાની આર્થિક સહાય લઈ વાસ્કો–દ–ગામાએ પોતાના 4 જહાજો સાથે પોર્ટુગલના **લિસ્બન બંદર**ેથી ભારત તરફનો દરિયાઈ માર્ગ શોધવાની યાત્રા આરંભી. તે સૌપ્રથમ કેપ ઓફ ગુડ હોપ નામનાં સ્થળે પહોંચ્યો ત્યારબાદ તે આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડે જમણી તરફ પૂર્વમાં આવેલા મોઝામ્બિક નામના સ્થળે પહોંચ્યો. ત્યાંથી તેણે ઉત્તર તરફ મલિન્દી બાજુ પ્રયાણ કર્યુ. મલિન્દી ખાતે તેની મુલાકાત **કાનજી માલમ** નામના ગુજરાતી ખલાસી અથવા **ઈબ્ન મજીદ** નામના અરબી ખલાસી સાથે થઈ. વાસ્કો–દ–ગામાએ તેની

Table : 3.2 યુરોપિયન કંપની તથા તેના વેપારી મથકો

ક્રમ	યુરોપિયન કંપની	વેપારી મથકો
1.	પોર્ટુગીઝ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની (Estado da India)	દીવ, દમણ, ગોવા, વડોદરા, વસઈ, સાલસેટ, કન્નૌર, કાલિકટ, કોચીન, હુગલી
2.	ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની (Vereenigde Oostindische Compagnie)	કોચીન, નાગપટ્ટનમ, સેન્થોમ, પુલિકટ, મસુલીપટ્ટનમ, ચિન્સુરા, સુરત, ભરૂચ, ખંભાત, અમદાવાદ, કોચીન, ચિન્સુરા, નાગપટ્ટનમ, પીપલી, માહે, આગ્રા, પટના
3.	બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની (The Governor and Company of Merchants of London Trading in to the East Indies)	સુરત, ભરૂચ, ખંભાત, અમદાવાદ, અજમેર, આગ્રા, બોમ્બે, ગોવા, કન્નૌર, ફોર્ટ સેંટ ડેવિડ, ચેન્નાઈ, ફોર્ટ સેંટ જ્યોર્જ, નેલ્લોર, વિશાખાપટ્ટનમ, ફોર્ટ વિલિયમ, હુગલી, કાસીમબજાર, પટના
4.	ડેનિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની (Ostindisk Kompagni)	સીરામપુર, ત્રાંકેબાર
5.	ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની (Compagnie Francaise des indes Orientales)	સુરત, માહે, કરાઈકલ, નાગપટ્ટનમ, યનમ, ગોલકોંડા, આગ્રા, ચંદ્રનગર, બાલાસોર, ચિન્સુરા

DEMO COPY

Table : 3.3 યુરોપિયન કંપનીનું ભારતમાં આગમન

ક્રમ	યુરોપિયન પ્રજા	આગમન (વર્ષ)	સ્થળ
1.	પોર્ટુગીઝ	1498	કાલિકટ (કેરળ)
2.	ડચ	1596	મસુલીપટ્ટનમ (આંધ્રપ્રદેશ)
3.	બ્રિટિશ	1608	સુરત
4.	ડેનિશ	1616	સુતાનાતી (પશ્ચિમ બંગાળ)
5.	ફ્રેન્ચ	1664	સુરત

Table : 3.4 યુરોપિયન પ્રજાનું ભારતમાંથી ગમન

ક્રમ	યુરોપિયન પ્રજાનું ગમન
1.	ડેનિશ
2.	ડચ
3.	બ્રિટિશ
4.	ફ્રેન્ચ
5.	પોર્ટુગીઝ

4

બ્રિટિશ કંપનીનો ભારતમાં વિસ્તાર

બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના સફળતાના કારણો	બંગાળમાં દ્વિમુખી વહીવટી તંત્ર
અંગ્રેજોનો બંગાળ પર વિજય	મૈસૂર રાજ્યનો ઉદય
પ્લાસીનું યુદ્ધ	ઍંગ્લો-મરાઠા યુદ્ધ
મીર જાફર, મીર કાસિમ અને અંગ્રેજો	ઍંગ્લો-શીખ યુદ્ધ
બકસરનું યુદ્ધ	ડેલહાઉસી

DEMO COPY

■ સિરાઝ-ઉદ્-દૌલા (1756-57)

સિરાઝ-ઉદ્-દૌલા

સિરાઝ–ઉદ્–દૌલા નવાબ બન્યો ત્યારે તેના વિરોધીઓમાં અલીવર્દી ખાનની પુત્રી **ઘાસીટી બેગમ**, પૂર્ણિયાના **નવાબ શૌકતજંગ**(ઘાસીટી બેગમનો પુત્ર), સેનાપતિ **મીરજાફર** (અલીવર્દી ખાનનો જમાઈ) મુખ્ય હતા. આ ઉપરાંત નવાબની વિરુદ્ધમાં જૂથબંધી શરૂ થઈ ગઈ જેમાં **જગત શેઠ, અમીચંદ, રાજ વલ્લભ, રાય દુર્લભ** તથા અન્ય જમીનદારોનો સમાવેશ થતો હતો. જેના પરિણામે બંગાળનું પ્રશાસન ગંભીર રીતે અસ્થિર થયું. જેનો ફાયદો કંપનીએ ઉઠાવ્યો.

બંગાળના નવાબ સિરાઝ–ઉદ્–દૌલા અને અંગ્રેજો વચ્ચેના ટકરાવના **મુખ્ય કારણો.**

1. **1717નું શાહી ફરમાન :** 1717માં મુઘલ બાદશાહ **ફરુખશિયર** દ્વારા શાહી ફરમાન (શાહી જાહેરનામું) જાહેર કરી કંપનીને અમૂક વ્યાપારીક છૂટ આપવામાં આવી હતી. જે અંતર્ગત કંપનીને પોતાના તમામ વ્યાપાર માટે સીમા કરમાંથી મુકિત તથા બંગાળમાંથી અન્ય સ્થળે માલસામાનના આવન–જાવન પર **'દસ્તક'** જાહેર કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ, કંપનીએ સમય જતા તેનો દુરુપયોગ શરૂ કર્યો.

દસ્તક (Dastak-Trade Permit)

દસ્તક એ એક કરમુકત વ્યાપાર કરવા માટેની પરમિટ કે પરિપત્ર હતો. આ દસ્તક બહાર પાડવાની જવાબદારી માત્ર અંગ્રેજ કારખાના(ફેક્ટરી)ના પ્રેસિડન્ટને જ આપવામાં આવી હતી.પરંતુ, કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારીઓ પોતાના ખાનગી વ્યાપારમાં પણ દસ્તકનો ઉપયોગ કરી કર ચોરી કરતા હતા. જેનાથી નવાબને કરની આવકમાં ખોટ થતી હતી. આ ઉપરાંત કંપની કેટલાક ભારતીયોને પણ દસ્તક વેચતી. આમ, કંપની દ્વારા દસ્તકનો ભારે દુરુપયોગ કરવામાં આવતો હતો.

DEMO COPY

2. કંપનીએ સિરાઝની માસી **ઘાસીટી બેગમ**ના વારસાઈના દાવાઓને સમર્થન આપી નવાબને નારાજ કર્યો.
3. **અંગ્રેજો દ્વારા કૃષ્ણદાસને આશ્રય આપવો :** અંગ્રજો દ્વારા રાજવલ્લભના પુત્ર કૃષ્ણદાસને આશ્રય આપવામાં આવ્યો હતો જે નવાબની ઈચ્છા વિરુદ્ધ અપાર ખજાનો લઈ નાસી ગયો હતો.
4. **તાત્કાલિક કારણ :** નવાબની જાણ બહાર **અંગ્રેજોએ કલકત્તા** તથા **ફ્રેન્ચોએ ચંદ્રનગર**માં કિલ્લેબંધી શરૂ કરી દીધી હતી. જે નવાબને યોગ્ય ન લાગતા નવાબે મનાઈ ફરમાવી. ફ્રેન્ચો તો માની ગયા પરંતુ, અંગ્રજો દ્વારા નવાબની અવગણના કરતા નવાબે કાસીમ બજાર અને ફોર્ટ વિલિયમ પર આક્રમણ કર્યું.

ફોર્ટ વિલિયમ

સિરાઝ–ઉદ્–દૌલાએ 4 જૂન, 1756ના રોજ કાસીમ બજાર પર આક્રમણ કરી પોતાનો અધિકાર જમાવી લીધો. ત્યારબાદ 15 જૂન, 1756ના રોજ કલકત્તામાં આક્રમણ કરી ફોર્ટ વિલિયમ ફરતે 5 દિવસના ઘેરા બાદ 20 જૂન, 1756ના રોજ પોતાનો કબજો જમાવી લીધો. અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ખૂબ સરળતાથી મળેલ જીત બાદ સિરાઝ–ઉદ્–દૌલા દ્વારા કલકત્તાનું નામ બદલી **અલીનગર** રાખવામાં આવ્યું અને ફોર્ટ વિલિયમનો કિલ્લો માણિકચંદને સોંપી પોતે મુર્શિદાબાદ ચાલ્યો ગયો.

- 1740 – 1748 → **પ્રથમ કર્ણાટક વિગ્રહ**
  - એક્સ–લા–શાપેલની સંધિ (1748)
- 1749 – 1754 → **દ્વિતીય કર્ણાટક વિગ્રહ**
  - પૉંડિચેરીની સંધિ (1755)
- 1757 → **પ્લાસીનું યુદ્ધ**
- 1757 – 1763 → **તૃતીય કર્ણાટક વિગ્રહ**
  - પેરિસની સંધિ (1763)
- 1764 → **બક્સરનું યુદ્ધ**
  - અલાહાબાદની સંધિ (1765)
- 1768 – 1769 → **પ્રથમ ઍંગ્લો – મૈસૂર યુદ્ધ**
  - મદ્રાસની સંધિ
- 1775 – 1782 → **પ્રથમ ઍંગ્લો – મરાઠા યુદ્ધ**
  - સૂરતની સંધિ (1775)
  - પુરન્દરની સંધિ (1776)
  - બડગાંવની સંધિ (1779)
  - સાલબાઈની સંધિ (1782)
- 1780 – 1784 → **દ્વિતીય ઍંગ્લો – મૈસૂર યુદ્ધ**
  - મેંગલોરની સંધિ
- 1790 – 1792 → **તૃતીય ઍંગ્લો – મૈસૂર યુદ્ધ**
  - શ્રી રંગપટ્ટનમની સંધિ (1792)
- 1799 → **ચતુર્થ ઍંગ્લો – મૈસૂર યુદ્ધ**
- 1803 – 1805 → **દ્વિતીય ઍંગ્લો – મરાઠા યુદ્ધ**
  - વસઈની સંધિ (1802)
  - દેવગાંવની સંધિ (1803)
  - સુર્જી અર્જનગાંવની સંધિ (1803)
  - રાજપુર ઘાટની સંધિ (1805)
- 1817 – 1818 → **તૃતીય ઍંગ્લો – મરાઠા યુદ્ધ**
  - નાગપુરની સંધિ
  - પૂનાની સંધિ (1817)
  - ગ્વાલિયરની સંધિ (1817)
  - મંદસૌરની સંધિ (1818)
- 1845 – 1846 → **પ્રથમ ઍંગ્લો – શીખ યુદ્ધ**
  - લાહોરની સંધિ
- 1848 – 1849 → **દ્વિતીય ઍંગ્લો – શીખ યુદ્ધ**

DEMO COPY
YUVA UPNISHAD PUBLICATION

મહાવરા માટેના હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

1. શાહ આલમ–II ના સંદર્ભમાં નીચેના વિધાનો ચકાસો
   1. અંગ્રેજો સાથે લડવા માટે બંગાળના મીર ઝાફર તથા અવધ શુઝા ઉદ્ દૌલા સાથે મળી ગયા.
   2. અંગ્રેજોએ તેમને હરાવ્યા હતા.
   3. તેઓ અલાહાબાદમાં અંગ્રેજોનાં પેન્શનર તરીકે રહ્યા હતા.

   ઉપરના વિધાનો માંથી કયું/કયાં સાચુ/સાચા છે ?

   (A) માત્ર 2 અને 3 (B) માત્ર 2
   (C) 1, 2 અને 3 (D) માત્ર 1

2. નીચે આપેલા વિધાનો પર વિચાર કરો
   1. સમય સાથે બદલાવવાની ઈચ્છાના પ્રતિક રૂપે તેમણે નવું કેલેન્ડર, નવા તોલ–માપ અપનાવ્યા
   2. તેમની પ્રખ્યાત પંક્તિ : 'સિંહની જેમ એક દિવસ જીવવું એ ઘેટાં–બકરાની જેમ લાંબી જીંદગી જીવવા કરતા સારૂ છે.

   ઉપરોક્ત બંને વિધાનો નીચે આપેલા કયા શાસક સાથે સંબંધિત છે ?

   (A) ટીપુ સુલ્તાન (B) હૈદરઅલી
   (C) અલીવર્દીખાં (D) સઆદતખાં

3. બકસરના યુદ્ધ બાદ બંગાળમાં શરૂ થયેલ "દ્વૈધ શાસન" સંદર્ભે નીચે આપેલ વિધાનો પર વિચાર કરો.
   1. આ વ્યવસ્થા અંતર્ગત પ્રશાસનિક જવાબદારીઓ બંગાળના નવાબને સોંપવામાં આવી હતી.
   2. આ વ્યવસ્થા અંતર્ગત ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની પ્રત્યક્ષરૂપે રાજસ્વ ઊઘરાવતી હતી.

   ઉપરના વિધાનો માંથી કયું/કયાં સાચુ/સાચા છે ?

   (A) માત્ર 1 (B) માત્ર 2
   (C) 1 અને 2 બંન્ને (D) ઉપરોક્ત માંથી એક પણ નહી.

4. નીચે આપેલા વિધાનો પર વિચાર કરો.
   1. તેમણે ફ્રાંસીસી વિશેષજ્ઞોની મદદથી ડિંડીગલમાં આધુનિક શસ્ત્રાગાર ની સ્થાપના કરી.
   2. તેમણે પશ્ચિમી સૈન્ય પ્રશિક્ષણને સેનામાં લાગૂ કર્યું.
   3. અંગ્રેજોને હરાવી મદ્રાસ સંધિ કરી.

   ઉપરોક્ત બંને વિધાનો નીચે આપેલા કયા શાસક સાથે સંબંધિત છે ?

   (A) ટીપુ સુલ્તાન (B) હૈદરઅલી
   (C) અલીવર્દીખાં (D) સઆદતખાં

5. અંગ્રેજો દ્વારા સિંધ વિજયના સંદર્ભમાં અયોગ્ય વિધાનો પસંદ કરો.

   (A) તેનો પ્રાથમિક લક્ષ્ય ફારસી તેમજ અફઘાનિસ્તાન પર પ્રભાવ વધારી રશિયન હમલાથી ભારત સામ્રાજ્ય ને સુરક્ષિત કરવાનું હતું.
   (B) તેમાં સિંધુ નદી નું વ્યાપારિક દોલન અંતરનિહિત હતું.
   (C) ચાર્લ્સ નેપિયરે 1843માં એક સંક્ષિપ્ત અભિયાન બાદ સિંધ પર કબજો કર્યો હતો.
   (D) સિંધના અમીરો દ્વારા સિંધની સડકો તથા નદિયો અંગ્રેજોના વ્યાપાર હેતું ખુલ્લા ન કરવાના પરિણામ સ્વરૂપ તેને અંગ્રેજોએ કબજે કર્યુ.

6. યોગ્ય જોડી પસંદ કરો.

સંધિ	સંધિના પક્ષ
(1) સુરતની સંધિ	- ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની અને રઘુનાથરાવ
(2) અલાહાબાદની સંધિ	- ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની અને શાહઆલમ–II, અવધનો નવાબ
(3) શ્રીરંગપટ્ટનમની સંધિ	- ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની અને હૈદરઅલી

   ઉપરના જોડકાંઓમાં કયું/કયા સાચું/સાચાં છે ?

   (A) માત્ર 2 (B) માત્ર 2 અને 3
   (C) માત્ર 1 અને 2 (D) આપેલ તમામ

DEMO COPY

PART 3

ભારતમાં વિદ્રોહ

5. 1857 પહેલાના વિદ્રોહ

6. 1857નો સ્વતંત્રતા સંગ્રામ

7. 1857 પછીના વિદ્રોહ

DEMO COPY

ઉપનિવેશવાદ (સંસ્થાનવાદ) (Colonialism)

કોઈ એક દેશ દ્વારા બીજા દેશને નિયંત્રિત કરી તેના સંશોધનોનો ઉપયોગ પોતાના આર્થિક લાભ અને સ્વાર્થ માટે કરવાની ક્રિયાને ઉપનિવેશવાદ કહેવામાં આવે છે.

- ભારતીય જનતાએ અનુભવ કર્યો કે ખૂબ દૂરથી વિદેશીઓ એમની પર શાસન કરે છે અને અમારી **જમીન પરથી ધન ભેગું કરી પોતાની સાથે લઈ** જઈ રહ્યા છે. બ્રિટિશ લોકો ભારતના કાચા માલમાંથી ઉત્પાદન કરી લાભ લેવા લાગ્યા જ્યારે ભારતીય પ્રજા ગરીબીના સ્વરૂપમાં સૌથી ખરાબ સમય ભોગવી રહી હતી.

નવસંસ્થાનવાદ (Neo Colonialism)

પરોક્ષ માધ્યમથી વિકસિત દેશ દ્વારા ઓછા વિકસિત કે વિકાસશીલ દેશ પરના નિયંત્રણને નવ સંસ્થાનવાદ કહેવામાં આવે છે.

આમ, સ્પષ્ટ છે કે ભારતીય સમાજના લગભગ બધા જ વર્ગોના જીવન પર કંપનીના શાસનની નકારાત્મક અસર પડી. જેના પરિણામરૂપે વિવિધ વિદ્રોહો થયા.

5.2 મહત્વના વિદ્રોહો

Important Revolts

આ વિદ્રોહોને મુખ્યરૂપે ત્રણ ભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે.

1. નાગરિક વિદ્રોહ
2. જનજાતિ વિદ્રોહ
3. ખેડૂત વિદ્રોહ

❑ 5.2.1 નાગરિક વિદ્રોહ (Civil Revolt)

કંપનીના શાસન દરમિયાન નિરંતર અનેક ક્ષેત્રોમાં વિદ્રોહ શરૂ થયા હતા. જેની શરૂઆત બંગાળથી થઈ હતી. 1757 થી 1857 વચ્ચેના 100 વર્ષોમાં 40થી વધુ મોટા વિદ્રોહ અને અન્ય અનેક નાના વિદ્રોહ થયા હતા. આ વિદ્રોહ **ફિતૂરિસ, મેલિસ, હુલ્સ અને ઉલગુલન** જેવા વિવિધ નામોથી ઓળખાય છે.

નાગરિક વિદ્રોહનું નેતૃત્વ સમાન્ય રીતે શાસકો અથવા તેમના વંશજો, અધિકારીઓ અને આર્થિક રીતે **દરિદ્ર નબળા ખેડૂતો અને પોલિગરો** (દક્ષિણ ભારતના સૈન્ય સેવાઓના ભૂમિ સંપન્ન પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ) **દ્વારા** કરવામાં આવ્યું. આ વિદ્રોહને ખેડૂતો, શિલ્પકારો અને સૈનિકો દ્વારા ટેકો મળ્યો હતો. આ તમામ વર્ગો તેમની જીવનશૈલી, કાર્યો, સમાજ, જાતિ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિની દ્રષ્ટિએ વિવિધતા ધરાવતા હતા છતાંપણ વિદેશી શક્તિઓ વિરૂદ્ધ તેઓ એક સમાન થઈને લડયા હતા.

ખેડૂત

- ખેડૂત શબ્દ એક નાના ખેડૂત અને ખેતરમાં કામ કરતા એક મજૂરને દર્શાવે છે. ખેડૂત ભૂમિ–પુત્રો હતા. આ બધા ભૂમિ–પુત્રો જેઓ કૃષિ ઉત્પાદનમાં સીધી રીતે (પ્રત્યક્ષ) કામ કરે છે, તેઓ ખેડૂત કહેવાય છે.

આદિવાસી/જનજાતિ

- **'જનજાતિ'** અથવા 'આદિવાસી' શબ્દ કોઈ ક્ષેત્રના પ્રારંભિક અથવા મૂળવાસીઓ/નિવાસીઓ ને દર્શાવે છે. આદિવાસી સામાન્ય રીતે ગાઢ જંગલો અથવા પહાડી ક્ષેત્રોમાં રહેતા હતા તથા ભૂમિ અને જંગલના સ્ત્રોતો સાથે

DEMO COPY

❐ 6.1.9 તાત્કાલિક કારણ (Immediate Cause)

1856માં બ્રિટિશ સરકારે લશ્કરમાં રહેલી **બ્રાઉન–બેસ (Brown Bess)ના સ્થાને** વધારે સારી **એન્ફિલ્ડ રાઈફલ દાખલ કરવાનો નિર્ણય** લીધો. આ નવી રાઈફલની કારતૂસના ઉપરનાં ભાગને મોં વડે દૂર કરવો પડતો હતો.

> "ના ઈરાનને કિયા ના શાહ રૂસાને, અંગ્રેજો કો તબાહ કિયા કારતૂસને "
> (1857 ના વિપ્લવ સંદર્ભે)
>
> અજ્ઞાત

તેવામાં બંગાળ સેનામાં એવી અફવા ફેલાઈ કે **કારતૂસ**ની ઉપરનો ભાગ **ગાય અને ડુક્કરની ચરબીથી બનેલો** છે. હિન્દુઓ ગાયને પવિત્ર માનતા હતા, જ્યારે મુસ્લિમો ડુક્કરને અપવિત્ર માનતા હતાં. આ અફવા સાચી સાબિત થવાથી સૈનિકોને લાગ્યુ કે અંગ્રેજો ચરબીવાળા કારતૂસનો ઉપયોગ કરી તેમને ધર્મભ્રષ્ટ કરવા માંગે છે.

1857 ના વિદ્રોહના મુખ્ય કારણો

- **આર્થિક કારણો** →
  1. વેપારની અધોગતી
  2. ખેડૂતોનું શોષણ
  3. ભારતીય ઉદ્યોગની અવદશા અને બેરોજગારી
  4. દુષ્કાળ
  5. બક્ષિસમાં મળેલ મિલકતો છીનવી લેવી
- **રાજનૈતિક કારણો** →
  1. અંગ્રેજોની સામ્રાજ્યવાદી નીતિ
  2. મુઘલ સમ્રાટ બહાદુર શાહ સાથેનો અણબનાવ
  3. નાના સાહેબ પેશ્વા સાથેનો અન્યાય
- **વહિવટી કારણો** →
  1. કંપનીના નીચલા અધિકારી દ્વારા કરવામાં આવતો ભ્રષ્ટાચાર
  2. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની અયોગ્ય અને અપૂરતી કાર્ય પ્રણાલી
- **સામાજિક–ધાર્મિક કારણો** →
  1. ભારતીયોના સામાજિક જીવનમાં દખલગીરી
  2. જાતીય ભેદભાવ
  3. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની અસર
  4. ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર
- **લશ્કરી કારણો** →
  1. અંગ્રેજ તથા ભારતીય સૈનિકો વચ્ચે જાતીય ભેદભાવ
  2. બ્રિટિશ શાસનની અજેયતાનો ભ્રમ તૂટયો
  3. અંગ્રેજોનો વિદેશી ચહેરો ખુલ્લો થવો
  4. અફવાઓ
- **તાત્કાલિક કારણો** →
  1. બ્રાઉન–બેસની જગ્યાએ એન્ફિલ્ડ રાઈફલ દાખલ

DEMO COPY

કર્ણાટક	ભીમરાવ મુંડર્ગી	કોલ્હાપુર	અળાજી ફડનવીસ, તાન્યા મોહિતે
હૈદરાબાદ	સોનાજી પંત	મદ્રાસ	ગુલામ ગૌસ, શેખ ઈબ્રાહીમ
સતારા	રંગો બાપુજી ગુપ્તે	કોઈમ્બતૂર	મુલબાગ સ્વામી
કેરલ	વિજય કુદારત, કુંજી મામા અને મુલ્લા સચી કોનજી	અસમ	મણિરામ દત્ત, કંદર્પેશ્વર સિંહ અને પિયાલી બરૂઆ

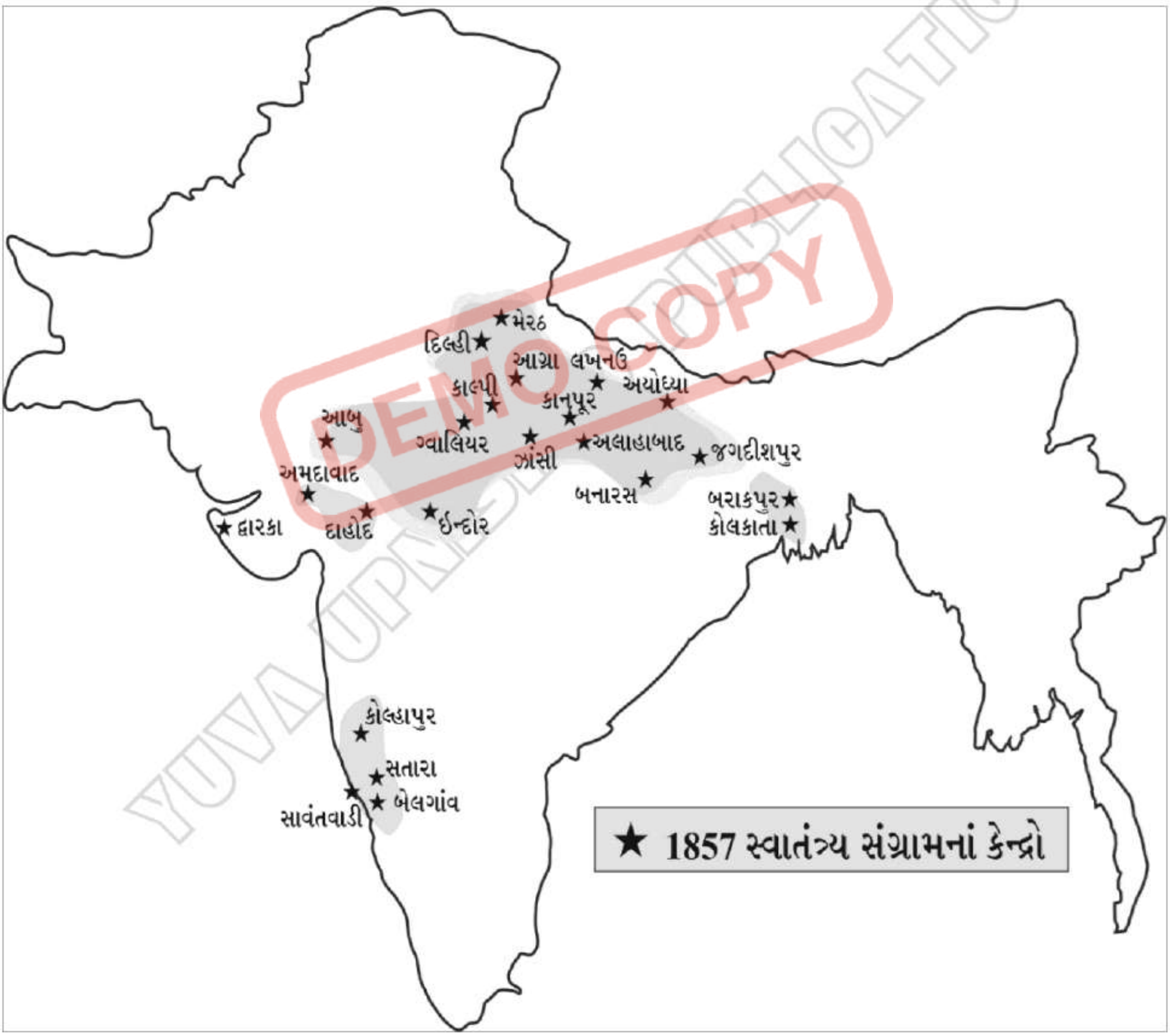

DEMO COPY

Fg. 6.1 1857 સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનાં કેન્દ્રો

6.4 વિદ્રોહનું દમન

Suppression of the Revolt

વિદ્રોહના રાષ્ટ્રીય વ્યાપ અને ભારતીયોમાં અંગ્રેજો પ્રત્યે વધતા આક્રોશને લીધે બ્રિટિશ સરકાર ભયભીત થઈ ગઈ હતી. વિદ્રોહને દબાવી દેવા માટે સરકારે **ક્રૂરતાપૂર્વક અમાનવીય દમન** ગુજાર્યું. દિલ્હી પર પુનઃ અધિકાર મેળવવો એ બ્રિટિશ સરકાર માટે ખૂબ મહત્વનું હતું. આથી તેમણે **સર જ્હોન નિકોલસના નેતૃત્વમાં** પોતાની સમગ્ર સેના આ દિશામાં લગાવી હતી. દિલ્હીમાં **સમ્રાટ બહાદુરશાહની ધરપકડ** કરીને અંગ્રેજોએ તેમને **દેશ નિકાલ કરી રંગૂન** મોકલી દીધા. ત્યારબાદ તેઓ આજીવન ત્યાં જ રહ્યા અને રંગૂન ખાતે જ બહાદુરશાહ ઝફરનું અવસાન થયું.

> "મને મરવાનું દુઃખ નથી, દુઃખ તો એ વાતનું છે કે મને મારી કબ્ર માટે મારા દેશમાં બે ગજ જમીન પણ ન મળી શકી."
>
> *'કિતના હૈ બદનસીબ 'ઝફર' દફન કે લિયે દો ગઝ જમીન ભી ન મિલી કૂ-એ-યાર મેં'*
>
> બહાદુર શાહ ઝફર

બીજી બાજુ દિલ્હીમાં અંગ્રેજોએ **ભીષણ નરસંહાર** શરૂ કરી દીધો. સૈન્યના નિયમોને બાજુએ મૂકીને કેદી સિપાહીઓને તોપના નાળચા ઉપર બાંધી ઊડાડી દેવામાં આવ્યા. અંગ્રેજોએ દિલ્હીને કાબૂ કરવા માટે **પંજાબની શીખ રેજીમેન્ટની** મદદ લીધી હતી.

મુઘલ વંશના અંતિમ વારસદાર એવા બહાદુર શાહ ઝફરના બે પુત્ર તથા પૌત્રની **લેફ્ટન્ટ હડસને** જનતાની સામે ગોળી મારી હત્યા કરી દીધી. દિલ્હી પરાજિત થવાને કારણે વિદ્રોહનો આધાર જ સમાપ્ત થઈ ગયો અને એક પછી એક વિદ્રોહના અન્ય કેન્દ્રો પણ પરાજિત થવા લાગ્યાં.

ઈંગ્લેન્ડથી મોકલવામાં આવેલ **કોલીન કેમ્પબેલે ગોરખા રેજિમેન્ટની** મદદથી **લખનઉ** પર પુનઃઅધિકાર મેળવ્યો બેગમ હજરત મહલ નેપાળ ચાલ્યા ગયાં હતા. નાના સાહેબ પરાજિત થયા અને નેપાળ ચાલ્યા ગયા, તાત્યા ટોપે પણ બચવામાં સફળ રહ્યા અને ત્યારબાદ તે રાણી લક્ષ્મીબાઈ સાથે સામેલ થયા. કોલિન કેમ્પબેલ દ્વારા કાનપુર પર પુનઃઅધિકાર મેળવવામાં આવ્યો.

ઝાંસીમાં પરાજિત થયા બાદ રાણી લક્ષ્મીબાઈ દામોદર રાવને પોતાની પીઠ પર બાંધીને ત્યાંથી બચીને નીકળવામાં સફળ રહ્યા હતાં અને ગ્વાલિયરમાં તાત્યા ટોપેના દળમાં સામેલ થયા. 17 જૂન, 1858ના રોજ કિલ્લા ઉપર સિપાહીના વેશમાં અંગ્રેજો સાથેની લડાઈમાં તેમનું મૃત્યુ થયું. **રાણી લક્ષ્મીબાઈને પરાજિત કરનાર જનરલ હ્યુ રોઝે** તેમની પ્રશંસા કરી અને તેમણે કહ્યું હતું કે, ***"આ મહિલા બધા વિદ્રોહીઓમાં એકમાત્ર પુરૂષ હતી".*** તાત્યા ટોપે મધ્ય ભારતના જંગલોમાં ભાગી ગયા અને ગોરિલા યુદ્ધ લડયા. એપ્રિલ 1859માં તેઓના એક મિત્રે દગો કર્યો અને અંગ્રેજોએ તેમને ઊંઘતા જ ઝડપી લીધા. તેમના પર મુકદમો ચલાવી મૃત્યુ દંડ આપવામાં આવ્યો.

> ચમક ઉઠી સન સત્તાવન મે, યહ તલવાર પુરાની થી, બુંદેલે હરબોલો કે મુઁહ હમને સુની કહાની થી, ખૂબ લડી મર્દાની વહ તો ઝાંસી વાલી રાની થી
>
> સુભદ્રા કુમારી ચૌહાણ

મે, 1858માં અંગ્રેજોએ બરેલી અને જગદીશપુર પર પુનઃ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. 1859 સુધીમાં જગદીશપુરના કુંવરસિંહ, બરેલીના ખાનબહાદુર ખાન, દિલ્હીના બખ્ત ખાન અને ફૈજાબાદના મૌલવી અહમદુલ્લાહ તમામ માર્યા ગયા. **બનારસમાં કર્નલ નીલે** એ વિદ્રોહને ખૂબ જ નિર્દયતાપૂર્ણ રીતે દબાવી દીધો , જેમના પર થોડી પણ શંકા હતી તે તમામને મોતને ઘાટ ઉતારી દીધા.

આમ, જુલાઈ 1858 સુધીમાં વિદ્રોહનું લગભગ તમામ જગ્યાએ દમન થયું અને 1859ના અંત સુધીમાં ભારતમાં ફરીથી બ્રિટિશ સરકાર દ્રઢતાપૂર્વક પુનઃસ્થાપિત થઈ. અંગ્રેજોએ વિદ્રોહને દબાવી દેવા માટે શામ, દામ, દંડ અને

DEMO COPY

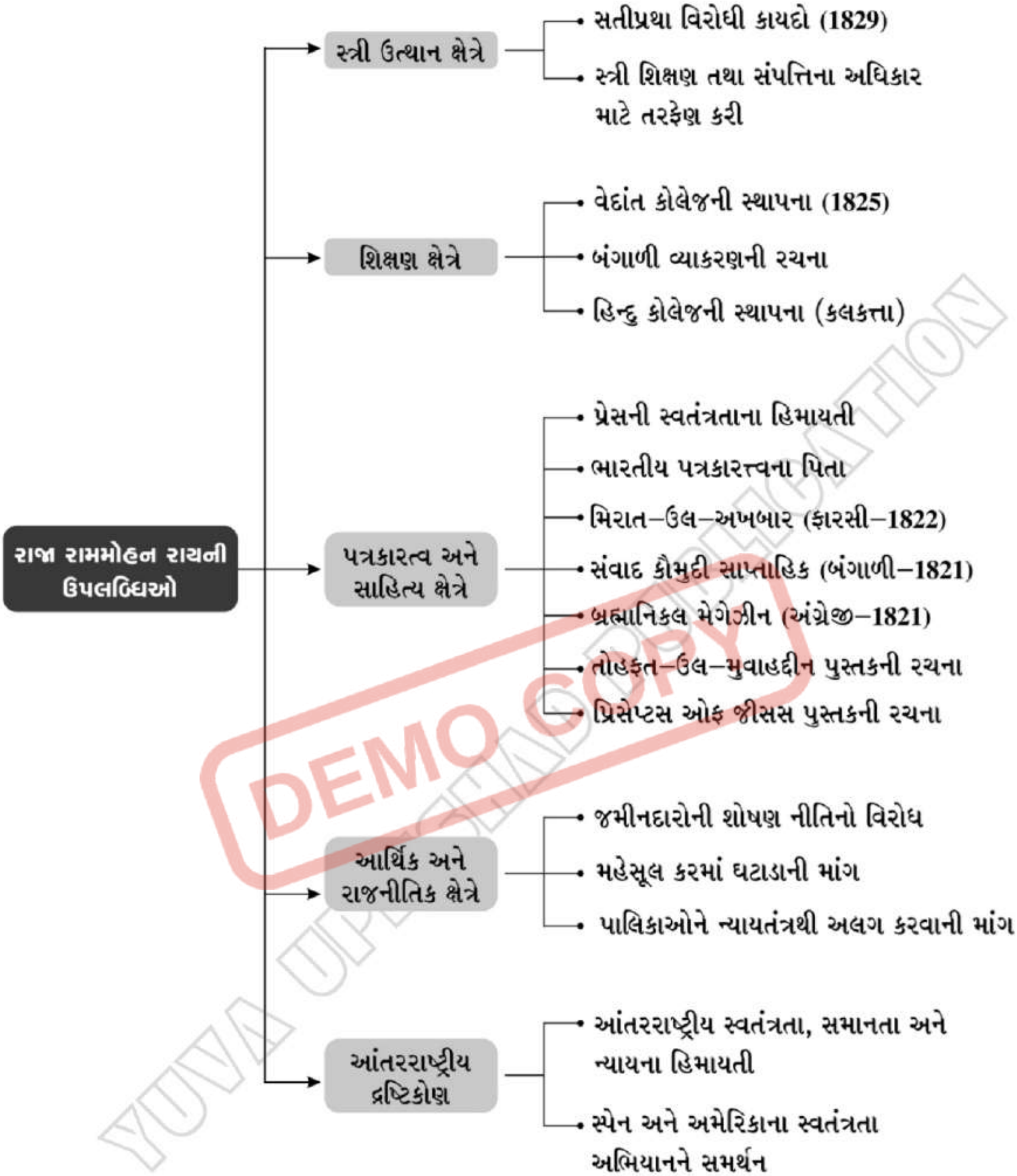

DEMO COPY
YUVA UPSC PUBLICATION

❐ 8.8.3 દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર અને બ્રહ્મો સમાજ (Debendranath Tagore and Brahmo Samaj)

1833માં રાજા રામમોહન રાયના મૃત્યુ બાદ એનું સંચાલન તેમના **મિત્ર દ્વારકાનાથ ટાગોરે** સંભાળ્યું. 1943 માં તેમના મૃત્યુ બાદ તેમના પુત્ર અને **રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે** (1817-1905) સંભાળ્યું. તેઓ 1842માં બ્રહ્મો સમાજમાં સામેલ થયા હતા. એમના વ્યક્તિત્વમાં તત્કાલીન ભારતીય પરિસ્થિતિઓ અને

8.11 રામકૃષ્ણ મિશન અને સ્વામી વિવેકાનંદ (1863-1902)

Ramkrishna Mission and Swami Vivekananda

સ્વામી વિવેકાનંદ

સમગ્ર વિશ્વને રામકૃષ્ણના માનવતાવાદનો પરિચય એમના શિષ્ય વિવેકાનંદે કરાવ્યો અને એનો પ્રચાર–પ્રસાર કર્યો. વિવેકાનંદનો જન્મ 12 જાન્યુઆરી, 1863ના રોજ કલકત્તામાં થયો. **બાળપણનું નામ નરેન્દ્રનાથ દત્ત** હતું અને તેઓ કલકત્તા યુનિવર્સિટીના સ્નાતક હતા. પોતાની આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસા સંતોષવા રામકૃષ્ણના સંપર્કમાં આવ્યા અને એમના શિષ્ય બની ગયા. સ્વામીજીની સાથે તેમના સંબંધો એટલા ઘનિષ્ઠ થઈ ગયા કે, રામકૃષ્ણ પરમહંસના અવસાન સમયે પોતાના વિચારો ફેલાવવાની અને શિષ્યોની દેખભાળ રાખવાની જવાબદારી તેમણે વિવેકાનંદના હાથમાં સોંપી. **1887માં** વિવેકાનંદે પોતાના ગુરુના નામ પરથી **'રામકૃષ્ણ મઠ'**ની સ્થાપના કરી. ત્યારબાદ તેમણે સન્યાસ લીધો અને ધર્મગ્રંથોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો.

11મી સપ્ટેમ્બર, 1893માં તેઓ અમેરિકા ગયા અને **શિકાગોની વિશ્વધર્મ સંસદ**માં પ્રસિદ્ધ ભાષણ કર્યું. એમના ભાષણથી શ્રોતાઓ મંત્રમુગ્ધ બની ગયા. વિવેકાનંદે બધા ધર્મની એકતા બાબતે કહ્યું હતું કે, જેમ બધી નદીઓ પોતાના નીરને સાગરમાં મેળવી દે છે તેમજ મનુષ્યના બધા ધર્મો એને ઈશ્વર તરફ લઈ જાય છે. એમના પ્રભાવશાળી ભાષણ અને સ્પષ્ટ ધાર્મિક વિચારોથી પ્રભાવિત થઈને **ન્યૂયોર્ક હેરાલ્ડ (New York Herald)** નામક સમાચારપત્રએ લખ્યું હતું કે, **વિશ્વ ધર્મસંસદના સૌથી ટોચનું વ્યક્તિત્વ એટલે વિવેકાનંદ**. એમને સાંભળીને આપણે અનુભવીએ છીએ કે આવા વિદ્યાર્થી સંપન્ન દેશમાં ખ્રિસ્તી પ્રચારક મોકલવા એ કેવી મૂર્ખામી છે! એમણે અમેરિકામાં અનેક સ્થળે ભાષણો આપ્યા. વોશિંગ્ટનની હાવર્ડ યુનિવર્સિટી દ્વારા એમને દર્શનશાસ્ત્રના અધ્યક્ષ બનાવવાના પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કરી એમણે ગર્વભેર કહ્યું ***"મને ગર્વ છે કે હું એવા ધર્મનો પ્રતિનિધિ છું જેણે વિશ્વને સહિષ્ણુતા અને વસુધૈવ કુટુંબના પાઠ ભણાવ્યા છે."***

ભારતીય દર્શન અને ધર્મના પ્રચાર માટે 1896માં એમણે ન્યુયોર્ક ખાતે **'વેદાંત સોસાયટી'**ની સ્થાપના કરી. અમેરિકાથી ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને ત્યાં પણ હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. 1897માં તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા. 1897 **રામકૃષ્ણ મિશન**ની સ્થાપના કલકત્તાના બારાનગરમાં કરી. ત્યારબાદ 1899માં એનું મુખ્યાલય બેલૂરમાં સ્થાપ્યું. 1899માં તેઓ ફરીથી અમેરિકા ગયા અને 1901માં ભારત પરત ફર્યા. 1902માં 39 વર્ષની નાની ઉંમરે એમણે દેહ છોડયો.

સ્વામી વિવેકાનંદની 150મી જન્મજયંતી

- સ્વામીજીની જન્મજયંતી નિમિત્તે **12 જાન્યુઆરી**ના રોજ **'રાષ્ટ્રીય યુવા દિવસ' (National Youth Day)** તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. જ્યારે **'આંતરરાષ્ટ્રીય યુવા દિવસ' (International Youth Day)** ની ઉજવણી 12 ઓગસ્ટના રોજ કરવામાં આવે છે.
- વર્ષ 2013-14માં સ્વામીજીની 150મી જન્મજયંતી સમગ્ર ભારત તથા વિશ્વના અન્ય દેશોમાં પણ ઉજવવામાં આવી હતી.
- તેમનું 150મી જન્મજયંતીની યાદમાં **'વિવેક એકસપ્રેસ'** નામની ટ્રેન શરૂ કરવામાં આવી છે. આસામના દિબ્રુગઢ થી કન્યાકુમારી સુધી ચાલતી વિવેક એક્ષપ્રેસ ભારતની સૌથી લાંબી ટ્રેન છે. લગભગ તેની લંબાઈ 4205 કિ.મી છે.

DEMO COPY

❐ 10.4.3 ઉદારવાદીઓની મુખ્ય માંગણીઓ (Main Demands of Moderates)

શરૂઆતમાં ઉદારવાદીઓની માંગ ખૂબ જ વિનમ્ર હતી. ભારતીય લોકોને એક કરવાના લક્ષ્ય સાથે પોતાની માંગણીઓને સ્વરૂપ આપ્યું. કોંગ્રેસની મુખ્ય માંગણીઓમાં **શાસન અને વહીવટી સેવાઓમાં ભારતીયોનો પ્રતિનિધિત્વમાં વધારો** કરાવવો તથા **બંધારણીય, આર્થિક અને સૈન્ય સુધાર** અને નાગરિક અધિકારો વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. કોંગ્રેસની આર્થિક માંગણીઓ વ્યાપક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરની હતી જેમાં દરેક વર્ગોનું હિત સમાયેલ હતું. કોંગ્રેસની મુખ્ય માંગણીઓ નીચે મુજબ છે.

> " ભારતના દુઃખો અને ખરાબીનો એકમાત્ર ઉપાય સ્વશાસન (સ્વતંત્રતા) જ છે."
>
> દાદાભાઇ નવરોજી

■ **આર્થિક માંગણીઓ** (Economic Demands)

1. સ્વદેશી ઉદ્યોગોનું સંરક્ષણ કરવું તથા વિદેશી વસ્તુઓ પર આયાત શુલ્ક લગાવવો તથા ભારતીય ઉદ્યોગ માટે સંરક્ષણવાદી નીતિઓની માંગણી કરવી.
2. વહીવટી સહાય દ્વારા આધુનિક **ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન** આપવું.
3. દેશની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિનું અવલોકન કરી તેનો વિકાસ કરવો. ભારતનાં કુટિર ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવું.
4. વિદેશમાં જતા **નાણાંનું બર્હિગમન** (Drain of Wealth) રોકવું.
5. જમીન મહેસૂલમાં ઘટાડો કરાવવો તથા મીઠાના કર અને પાણીના કરને નાબૂદ કરાવવો.
6. શાહુકારો દ્વારા થતું શોષણ નાબૂદ કરવા **કૃષિ બેંકની સ્થાપના** કરવી.
7. લોકોને દુષ્કાળથી બચાવવા માટે સિંચાઈની સુવિધાઓને વધારવી.
8. દેશના અન્ય ભાગોમાં સ્થાયી બંદોબસ્તની વ્યવસ્થા લાગુ પાડવી.

અનબ્રિટિશ રૂલ (Unbritish Rule)

ભારતમાં ઈંગ્લેન્ડનું શાસન અને બ્રિટિશ અધિકારીઓ હોવા છતાં બ્રિટિશ રુલની સ્થાપના કરવામાં ન આવી. ભારતમાં લોકતાંત્રિક શાસન અને પ્રતિનિધિ સદનમાં ભારતીયોની સંખ્યા ન હતી. ભારતીયોને નાગરિક અધિકારોથી વંચિત રાખવામાં આવતા હતા, પ્રેસ પર સરકારનું નિંયત્રણ હતું, પ્રશાસનિક સેવાઓમાં ભારતીય નાગરિક સાથે ભેદભાવ કરવામાં આવતો હતો તેમજ નાગરિકોમાં વૈજ્ઞાનિક અને તકનિકી શિક્ષણનો અભાવ હતો. પ્રવાસ નીતિ લાગુ કરવાને કારણે ભારતમાં વિઔદ્યોગિકરણ થવાથી ગરીબી, બેકારી, ઋણગ્રસ્તતા જેવી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ. આથી ભારતમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ નબળી પડી. આ રીતે ભારતમાં Unbritish Rule ની સ્થાપના કરવામાં આવી. ઉદારવાદી નેતાઓને આ બાબતે ફરિયાદ હતી. તેઓ Unbritish Rule ની જગ્યાએ British Rule ની સ્થાપના કરવા માંગતા હતા.

DEMO COPY

- મુઘલ શાસન દરમિયાન દિલ્હી ભારતની રાજધાની હતી. જેથી મુસલમાનોને ખુશ કરવા દિલ્હીને રાજધાની બનાવવામાં આવી હતી.
- ઉત્તર ભારતના ઘણા દેશી રજવાડાઓ અંગ્રેજો પ્રત્યે વફાદાર હતાં.

દિલ્હી દરબાર વિશે જાણવા જેવું

દિલ્હી દરબારમાં બ્રિટનના રાજા અને રાણીના રાજ્યાભિષેક થતા હતા. ભારતમાં દિલ્હી દરબાર ત્રણવાર વર્ષ **1877, 1903 અને 1911માં** આયોજિત કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રથમ દિલ્હી દરબાર (1877)

આ દરબાર **લોર્ડ લિટન**ના સમયગાળામાં યોજાયો હતો. આ દરબારમાં ઈંગ્લેન્ડની **મહારાણી વિક્ટોરિયા**ને ભારતની સામ્રાજ્ઞી જાહેર કરવામાં આવી તેમજ તેઓને **'કૈસર– એ–હિંદ'** ની ઉપાધિ આપવામાં આવી હતી.

દ્વિતીય દિલ્હી દરબાર (1903)

આ દરબાર **લોર્ડ કર્ઝન**ના સમયગાળામાં યોજાયો હતો. આ દરબારમાં સમ્રાટ **એડવર્ડ સાતમો** અને રાણી **એલેક્ઝાન્ડ્રા**નો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો. આ દરબારનો ઉદ્દેશ્ય બ્રિટિશ સરકારની શક્તિનું પ્રદર્શન કરવા માત્રનો હતો.

તૃતીય દિલ્હી દરબાર (1911)

આ દરબાર **લોર્ડ હાર્ડિંગ**ના સમયગાળામાં યોજાયો હતો. આ દરબારમાં **સમ્રાટ જ્યોર્જ પાંચમો** અને **મહારાણી મેરી**નો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો. આ દરબાર નિમિત્તે મુંબઈના એપોલો બંદર ખાતે વર્ષ 1924માં ગેટ–વે ઓફ ઇન્ડિયાનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. આ દરબારમાં વડોદરાના **મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે** હાજરી આપી હતી. આ દરબારમાં મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે રાજા સમક્ષ માથું નમાવવાની ના પાડી હતી.

DEMO COPY

11.10 હોમરુલ આંદોલન

Home Rule Movement

હોમરુલ એટલે ગૃહ સ્વરાજ્ય. બાળ ગંગાધર ટિળક, એની બેસન્ટ, જી.એસ.ખપાર્ડે, સર એસ.સુબ્રહ્મણ્યમ અય્યર, જોસેફ બાપ્ટિસ્તા અને મોહમ્મદ અલી ઝીણા જેવા મોટા નેતાઓએ મળીને નિર્ણય કર્યો કે બ્રિટિશ સરકાર સામે હોમરુલ (ગૃહરાજ્ય) અથવા સ્વશાસનની માંગણી કરવા માટે એક રાષ્ટ્રીય આંદોલનની જરૂરિયાત છે. જેનો **મુખ્ય આધાર આયર્લેન્ડનું હોમરુલ આંદોલન** હતું. આમ, ભારતમાં હોમરુલ લીગનો મુખ્ય **ઉદ્દેશ ઉગ્ર રાજનીતિની ભારતમાં શરૂઆત** કરવી. તે સમયે ભારતમાં ચાલતા આંદોલનોમાં હોમરુલ લીગ રાષ્ટ્રીય આંદોલન બનીને ઊભરી આવ્યું હતું. જેણે ભારતના ગાંધીયુગના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ માટે મહત્વની પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરી.

ગદર પાર્ટી દ્વારા ભારતમાં વિદ્રોહની યોજના (Rebellion Plan by Ghadar Party in India)

ગદર આંદોલન દ્વારા ટૂંક સમયમાં પંજાબી પ્રવાસી ભારતીયોને પોતાના સમર્થક બનાવી લીધા. એક સમયે અંગ્રેજોના વફાદાર એવા પંજાબી સૈનિકો સ્વયં વિદ્રોહી બન્યા. ગદર પાર્ટી અન્ય ક્રાંતિકારી સંસ્થાઓથી ભિન્ન હતી કારણ કે તેમણે **પહેલી વાર ગોરિલા યુદ્ધ પદ્ધતિ** દ્વારા ભારતને સ્વંતત્ર કરવાની યોજના બનાવી હતી.ગદર આંદોલનના પ્રચારથી અમેરિકા તથા અન્ય દેશોમાં ભારતીયો ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા તથા અમેરિકામાં રહેતા અનેક પંજાબી યુવકો આ પાર્ટીમાં સામેલ થયા.

કામાગાટા મારૂ પ્રકરણ–1914 (Komagata maru Incident- 1914)

રાષ્ટ્રીય આંદોલનના ક્રાંતિકારી ગતિવિધિઓના પ્રથમ ચરણમાં કામાગાટા મારૂ ઘટનાનું વિશેષ મહત્વ છે. કારણ કે, આ ઘટનાથી પંજાબમાં એક વિસ્ફોટક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. પંજાબના એક ક્રાંતિકારી **બાબા ગુરદત્ત સિંહે 'એસ.એસ.કામાગાટા મારૂ'** નામની એક **જાપાની જહાજને** ભાડે લઈ, 351 પંજાબી શીખો તથા 21 મુસલમાનોને સિંગાપુરથી વૈનકુંવર(કેનેડા) લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ કેનેડાની સરકારે બ્રિટિશ સરકારના દબાણને કારણે આ યાત્રીઓને બંદર પર ઉતરવાની પરવાનગી આપી નહી. જેથી મજબૂરીવશ આ લોકોને પરત ફરવું પડયું. 27 સપ્ટેમ્બર, 1914ના રોજ જહાજ ફરીથી કલકત્તા બંદર પર પહોચ્યું. અહીં અંગ્રજોએ **બાબા ગુરુદત્ત સિંહની ધરપકડ** કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેઓ બચીને ભાગી ગયા અને બાકીના યાત્રીઓને જબરદસ્તી ટ્રેનમાં બેસાડી પંજાબ મોકલવામાં આવ્યાં, જેમાં પોલીસ અને યાત્રી વચ્ચે થયેલા સંઘર્ષમાં 22 લોકોના મૃત્યુ થયાં.

> **કામાગાટા મારૂ**
>
> જાપાની ભાષામાં 'મારૂ' શબ્દનો અર્થ 'જહાજ' થાય છે. કામાગાટા મારૂ પ્રકરણની યાદમાં કેનેડાની સરકારે 2014માં શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે એક ટપાલ ટિકિટ બહાર પાડી હતી.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ તથા કામાગાટા મારૂ ઘટનાથી ગદરના નેતાઓ ઉશ્કેરાયા અને ભારતમાં પરત જઈ એક **સશસ્ત્ર વિદ્રોહ કરવાની યોજના** બનાવી. વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અંગ્રેજ તથા ભારતીય સેનાની અનેક ટુકડીઓ યુરોપ તથા એશિયામાં યુદ્ધમાં વ્યસ્ત હતી. આથી ગદર નેતાઓએ આ સ્થિતિનો લાભ ઉઠાવવાનું વિચાર્યુ. વિદેશમાં રહેતા અનેક ભારતીયો ભારત પરત જવા એકઠા થયા. વિભિન્ન રીતે તેઓએ **ધન અને હથિયારો એકઠા કર્યા અને અનેક ભારતીય રેજિમેન્ટોને વિદ્રોહ કરવા** માટે તૈયાર કરી.

કામાગાટા મારૂ તથા **તોસામારૂ જહાજોથી** અનેક ભારતીયો સ્વદેશ પરત આવ્યા પરંતુ બ્રિટિશ સરકારને તેમની યોજનાની જાણ થઈ જતા, પરત આવતા લગભગ 8000 યાત્રીઓમાંથી 500ની ધરપકડ કરી, 2500ને પોતાના ગામની હદ પાર કરવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો તથા 5000 પર સખત નજર રાખવામાં આવી. આમ છતાં, જે લોકો

❒ 13.1.1 દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીનો સંઘર્ષ (Gandhiji's Struggle in South Africa)

1893માં ગાંધીજી ડરબન પહોંચ્યા. દાદા અબ્દુલ્લા એન્ડ કંપની નામની પેઢીનો મુકદમો લડવા તેઓ ત્યાં ગયા. આ કંપની આફ્રિકામાં વેપાર કરતી હતી. જો કે પહેલા તો તેઓ એક વર્ષ માટે જ આફ્રિકા ગયા હતા, પણ પછીથી 1914 સુધી ત્યાં રહ્યા (વચમાં બે વખત ભારતમાં આવ્યા પણ ખરા). દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીએ રંગભેદની નીતિની સામે લડત ચલાવી. ત્યાંની ગોરી સરકારની નીતિને લીધે ત્યાંના ભારતીય વસાહતીઓને સભ્યતાપૂર્ણ જીવન જીવવા માટે આવશ્યક એવો માનવીય અધિકાર મળી શકયો નહોતો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી અને દાદા અબ્દુલ્લા તેમના સહયોગીઓ સાથે

■ **ભારતીયોની સ્થિતિ** (Condition of Indians)

આ અરસામાં લગભગ બે લાખ ભારતીયો દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેતા હતા. તેમાંના ઘણા ખરા મજૂરો કરાર નીચે ત્યાં આવ્યા હતા અને બીજા સ્વતંત્ર મજૂરો હતા. કેટલાક વ્યાપારીઓ, થોડા તેમના કારકૂનો અને મદદનીશો હતા. ત્યાંના ખેતીના અને બગીચાઓના માલિકો આ કોન્ટ્રાકટવાળા મજૂરો સાથે **અર્ધગુલામ જેવું વર્તન** રાખતા હતા. બીજા ભારતીયોને રંગભેદની નીતિને કારણે ઊભી થતી અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો હતો. જે તેમના નાગરિક અધિકારો, વ્યાપારી હિતો અને મિલકતના હક્કો જેવી મૂળભૂત બાબતો સાથે સંકળાયેલી હતી. રોજિંદા જીવનમાં પણ તેમણે અનેક પ્રકારના અપમાનો સહન કરવા પડતાં, જેમ કે, –

- કોઈ પણ જાતના ભેદ વિના દરેક **ભારતીયને 'કુલી' કહીને જ બોલાવવામાં** આવતા;
- ફૂટપાથ પર ભારતીયોને ચાલવાની મનાઈ હતી અને **રાત્રે હુકમ વિના ઘર બહાર નીકળવાની મનાઈ** હતી.
- રેલગાડીમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય ડબ્બાઓમાં યાત્રા કરી ન શકતા અને ઘણું ખરું તો ડબ્બાના પગથિયા પર જ ઊભા રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવતી.
- જે **હોટલો માત્ર યુરોપિયનો** માટે જ **આરક્ષિત** રહેતી, તેમાં ભારતીયોને પ્રવેશવાની પણ મનાઈ હતી.
- ટ્રાન્સવાલમાં ભારતીયોને રહેવા માટે અને વેપાર કરવા માટે એક નિશ્ચિત જગ્યા જ આપવામાં આવી હતી. એ જગ્યા તંદુરસ્તી માટે ભયજનક હતી. ત્યાં પાણી અને વીજળીની વ્યવસ્થા કે ગટર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી નહોતી.
- જેઓ પહેલા કોન્ટ્રેક્ટ મજૂરો હતા તે સ્વતંત્ર થયા બાદ અહીં રહેતા હોય તો તેમણે મતગણના માટે ત્રણ પાઉન્ડનો કર ભરવો પડતો હતો.

DEMO COPY

મહાત્મા ગાંધીજીએ 6 એપ્રિલ,1919 ના રોજ ભારતમાં 'રોલેટ એક્ટ' ના વિરોધમાં દેશ વ્યાપી હડતાળની ઘોષણા કરી. **6 એપ્રિલ, 1919 નો કાયદા અમલનો દિવસ 'રાષ્ટ્રીય અપમાન દિવસ'** તરીકે મનાવ્યો. આ કારણે બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા મહાત્મા ગાંધીજીની 8 એપ્રિલ, 1919 ના રોજ **હરિયાણાના પલવલ રેલવે સ્ટેશને થી ધરપકડ કરવામાં આવી** અને મુંબઈ પાછા મોકલી દેવામાં આવ્યાં.

જલિયાંવાલા બાગ હત્યાકાંડની તપાસ માટે **કોંગ્રેસે મદનમોહન માલવિયાની અધ્યક્ષતામાં સમિતિનું ગઠન** કર્યું. જેમાં મોતીલાલ નેહરુ, ગાંધીજી, સી.આર.દાસ સભ્ય હતા. રીપોર્ટમાં જનરલ ડાયરની નિંદા કરવામાં આવી. સરકારને દોષી લોકોની વિરૂદ્ધ કાર્યવાહી કરવા અને મૃતકોના પરિવારને આર્થિક સહાય કરવાની માંગ કરવામાં આવી. પરંતુ સરકારે તેની ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું. જલિયાંવાલા બાગ હત્યાકાંડના દેશભરમાં ઘેરા પ્રત્યાઘાતો પડયા. ગાંધીજીનો બ્રિટિશ શાસન પરનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો.

જલિયાંવાલા હત્યાકાંડનો સમગ્ર ભારતમાં **જનમાનસ પર અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઊંડો પ્રભાવ** પડયો. **રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે** બ્રિટિશ સરકાર તરફથી મળેલા **'નાઈટહુડ'ના ખિતાબને પરત** કર્યુ. સર શંકરન નાયર નામના ભારતીય આગેવાને વાઈસરૉયની કારોબારીમાંથી રાજીનામું આપ્યું. **જમનાલાલ બજાજે રાયબહાદુરની ઉપાધિનો ત્યાગ** કર્યો. જનરલ ડાયરને નોકરીમાંથી બરતરફ કર્યા. પરંતુ ઈંગ્લેન્ડ પરત ફરતા તેનું 2000 પાઉન્ડ તથા તલવાર આપીને સન્માન કરાયું, જેથી સમગ્ર હિન્દમાં આઘાતનું મોજું ફરી વળ્યું. અંતે બ્રિટિશ સરકારના આવા પક્ષપાતી વલણ અને ભારતીયો પ્રત્યેના અસંવેદનશીલ વર્તન સામે ગાંધીજીએ અસહકાર આંદોલન કરવાનું મન બનાવ્યું.

DEMO COPY

જનરલ ડાયર અને માઇકલ ઓ'ડ્વાયર

- ઈતિહાસકારોનું કહેવું છે કે, **કર્નલ રેજીનાલ્ડ એડવર્ડ હેરી ડાયર (Col Reginald Edward Harry Dyer)** કે જેને જનરલ ડાયર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેઓ તો ફક્ત સ્થળ પર હાજર હતા, જલિંયાવાલા બાગમાં ગોળીબારનો આદેશ આપનાર પંજાબના **લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સર માઈકલ ફ્રાંસિસ ઓ'ડ્વાયર (Sir Michael Francis O'Dwyer)** હતા. પંજાબના ઈતિહાસના વિશેષજ્ઞ ઈંદુ બંગાના કહેવા પ્રમાણે "માઈકલ ઓ'ડ્વાયર એક કટ્ટર સામ્રાજ્યવાદી હતા જે આ હત્યાકાંડ માટે જવાબદાર હતા, જ્યારે જનરલ ડાયરે તેના આદેશોનું પાલન કર્યું હતું"
- પંજાબના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સર માઈકલ ફ્રાંસિસ ઓ'ડ્વાયરને 1940માં ક્રાંતિકારી ઉધમ સિંઘ દ્વારા લંડનના કૉક્ષટન હોલ ખાતે ગોળી મારી હત્યા કરવામાં આવી.
- કર્નલ રેજીનાલ્ડ એડવર્ડ હેરી ડાયર (જનરલ ડાયર) વર્ષ 1927માં પેરાલિસીસની બીમારીના કારણે મૃત્યુ પામ્યા. તેના છેલ્લા શબ્દો કંઈક આવા હતા, "*કેટલાકના મતે જલિયાવાલા બાગ હત્યાકાંડનું કૃત્ય યોગ્ય હતું તો ઘણા બધાના મતે અયોગ્ય હતું. મારે ઈશ્વર પાસેથી જાણવું છે કે કૃત્ય યોગ્ય હતું કે અયોગ્ય, મારે બસ મરવું છે.*"

ભગતસિંહ (1907-1931)

ભગતસિંહ

- ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અન્ય ક્રાંતિકારીઓની સાથે ભગતસિંહનું નામ સદા અમર રહેશે. ભગતસિંહનો **જન્મ 28 સપ્ટેમ્બર, 1907ના રોજ બંગા**(હાલ પંજાબ પ્રાંત, પાકિસ્તાન) ખાતે થયો હતો. તેઓ અંગ્રેજોના કટ્ટર વિરોધી હતા. એમને ક્રાંતિકારી વિચારોના પ્રતીક કહેવામાં આવે છે. કેન્દ્રીય એસેમ્બલીના બૉંબ વિસ્ફોટ તથા અંગ્રેજ અધિકારી સૉંડર્સને ગોળી મારવામાં તેઓ પણ સામેલ હતા. એમણે **'ઈન્કલાબ ઝિંદાબાદ'**નું **સૂત્ર** આપ્યું. આ જ સૂત્ર આગળ ચાલીને ક્રાંતિકારીઓની ઓળખ બની ગઈ.
- અત્રે ઉલ્લેખનીય છે કે ભારતીય પ્રજાની ઈચ્છાની વિરુદ્ધ દિલ્હીની કેન્દ્રીય એસેમ્બલીમાં **પબ્લિક સેફ્ટી બીલ પર દલીલ** ચાલી રહી હતી. હિન્દુસ્તાન રિપબ્લિક આર્મીની કેન્દ્રીય સમિતિ દ્વારા આ બીલ રોકવા માટે ભગતસિંહ અને બટુકેશ્વરને પસંદ કરવામાં આવ્યા. 8 એપ્રિલ, 1929ના રોજ બંનેએ કેન્દ્રીય એસેમ્બલીમાં બૉંબ ફેંક્યો અને શસ્ત્રો ફેંકીને પોતે જ શરણે થઈ ગયા.
- **તેમણે 'એન ઈન્ટ્રોડકશન ઑફ ધી ડ્રીમ લેન્ડ** (An Introduction of The Dream Land) **' અને હું નાસ્તિક કેમ છું ?'** નામના પુસ્તક લખ્યા હતાં.
- તેમણે **'કીર્તિ'** અને **'અકાલી'** નામના અખબારમાં લેખો લખ્યા હતાં અને **'અર્જુન'** તથા **'પ્રતાપ'** નામના સામાયિકમાં કામ કર્યુ હતું.
- તેઓ **કરતારસિંહ સરાભાને** પોતાના આદર્શ માનતા હતાં. ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ બદલ કરતારસિંહ સરાભાના મૃત્યુની તેમના પર ઊંડી અસર થઈ હતી.
- તેઓ ક્રાંતિકારી **જતિન્દ્રનાથ દાસ** પાસેથી બોમ્બ બનાવતા શીખ્યા હતા.
- ભગતસિંહને ફાંસીની સજા આપનાર ન્યાયાધીશનું નામ **જી.સી. હિલટન** હતું.

> "મિત્રો ! જો મારા લગ્ન ગુલામ ભારતમાં થવાના હોય તો મારી પત્ની માત્ર મોત હશે, જાન સરઘસના રૂપે હશે અને બધા જાનૈયાઓ દેશ માટે પોતાનું બલીદાન આપી દેનારા હશે."
>
> ભગતસિંહ

- **હુસૈનીવાલા રાષ્ટ્રીય શહીદ સ્મારક :** આ સ્થાન પંજાબના ફિરોઝપુર જિલ્લામાં સતલજ નદીનાં કાંઠે આવેલ છે. જ્યાં ભગતસિંહ, સુખદેવ અને રાજગુરુના અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યા હતાં. ત્યારબાદ બટુકેશ્વર દત્તને પણ અહી જ અગ્નિદાહ આપવામાં આવ્યો હતો. ભારત પાકિસ્તાનના ભાગલા પડતા આ સ્થાન પાકિસ્તાનને ફાળે ગયેલ. પરંતુ વર્ષ 1961માં ભારતે પાકિસ્તાનને 12 ગામોના બદલામાં આ સ્થાન ફરી પરત મેળવેલ અને વર્ષ 1968માં ત્યાં શહીદ સ્મારકનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. દર વર્ષે 23 માર્ચના રોજ પંજાબમાં અહી શહીદી મેળાનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

DEMO COPY

7. દિલ્હી ઘોષણા પત્ર (Delhi Manifesto)

2 નવેમ્બર, 1929ના રોજ કોંગ્રેસનાં મુખ્ય નેતાઓ દ્વારા એક ઘોષણા પત્ર જાહેર કરવામાં આવ્યો જેને **'દિલ્હી ઘોષણા પત્ર'** કહેવામાં આવે છે. તેમાં નીચેની માંગણી કરવામાં આવી હતી.

- ગોળમેજી પરિષદનો **ઉદ્દેશ્ય ડોમિનિયન સ્ટેટ્સ પર વિચાર–વિમર્શ નહી** પરંતુ તેના અમલીકરણની યોજનાનો હોવો જોઈએ.
- આ બેઠકમાં કોંગ્રેસનું બહુમતમાં પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ.
- રાજનીતિક અપરાધીઓને ક્ષમાદાન આપી સહમતિની એક સામાન્ય નીતિ બનાવવામાં આવે.

23 ડિસેમ્બર, 1929ના દિવસે **વાઈસરોય ઈરવિને આ માંગણીઓનો અસ્વીકાર** કર્યો.

❐ 15.1.1 કોંગ્રેસનું લાહોર અધિવેશન અને પૂર્ણ સ્વરાજ (Lahor Congress Session and Purna Swaraj)

ડિસેમ્બર, **1929માં પંજાબ પ્રાંતનાં લાહોરમાં જવાહરલાલ નેહરુની અધ્યક્ષતામાં** કોંગ્રેસનું વાર્ષિક અધિવેશન યોજાયું. આ ઐતિહાસિક અધિવેશનમાં **'પૂર્ણ સ્વરાજ'** ની માંગણી માટેનાં ઘોષણા પત્રને કોંગ્રેસનું મુખ્ય લક્ષ્ય જાહેર કરાયું. આ અધિવેશનમાં યુવાન જવાહરલાલ નેહરુને અન્યોથી વિરુદ્ધ ગાંધીજી દ્વારા પડકારરૂપ ક્ષણમાં કોંગ્રેસના સભાપતિનું પદ આપવામાં આવ્યું. તેની પાછળ નીચેના બે મહત્વપૂર્ણ કારણો જવાબદાર હતા.

લાહોર અધિવેશનમાં સંબોધન કરતા પં.નેહરું

1. તેમના 'પૂર્ણ સ્વરાજ' ના પ્રસ્તાવને કોંગ્રેસે પોતાનું મુખ્ય લક્ષ્ય તરીકે સ્વીકાર કર્યુ હતું.
2. ગાંધીજીનું તેમને પૂર્ણ સમર્થન હતું.

- **લાહોર અધિવેશનના મુખ્ય નિર્ણયો (Decisions of Lahor Session)**
  - નેહરુ રિપોર્ટની અવગણના કરી ડોમિનિયન સ્ટેટને બદલે ભારત માટે **પૂર્ણ સ્વરાજને કોંગ્રેસનું મુખ્ય લક્ષ્ય** જાહેર કરાયું.
  - **ગોળમેજી પરિષદનો બહિષ્કાર** કરવામાં આવશે. કોંગ્રેસના કાર્યકારીઓને આદેશ આપવામાં આવ્યો કે, તેઓ દેશમાં સવિનય કાનૂનભંગ આંદોલન શરૂ કરે. આ આંદોલનમાં **'ના–કર'** (કર ભરવો નહિ)નો પણ સમાવેશ કરાયો.

રાવી નદી કિનારે ઝંડો ફરકાવતા નેતાઓ

DEMO COPY

- **અધિનિયમના મુખ્ય સ્રોત** (The Sources of Act)
  - સાયમન કમિશન રિપોર્ટ
  - નેહરુ રિપોર્ટ (સર્વદલીય સંમેલન રિપોર્ટ)
  - ત્રણ ગોળમેજી પરિષદની ચર્ચા (શ્વેતપત્ર)
  - લોથિયન રિપોર્ટ

અગત્યની માહિતી

- બ્રિટિશ સરકારે ડિસેમ્બર 1931માં લોથિયન કમિટિની નિમણૂક કરી હતી જેના અધ્યક્ષ માર્કિસ લોથિયન હતા અને સભ્ય તરીકે ડૉ. આંબેડકર પણ હતા. આ કમિટિએ દલિતોને અલગ મતદાન મંડળ આપવાની ભલામણ કરી હતી. જે તત્કાલીન બ્રિટિશવડાપ્રધાન રેમ્સે મેકડોનાલ્ડ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી હતી.
- આ અધિનિયમમાં કુલ **10 પરિશિષ્ટ** અને **321 અનુચ્છેદો** હતા. જે તે સમયનો **સૌથી લાંબો અધિનિયમ** હતો. **પ્રધાનમંત્રી અને મંત્રી જેવા શબ્દો**નો સૌપ્રથમ વાર ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

❐ 15.7.2 ભારત સરકાર અધિનિયમ, 1935 ની મુખ્ય જોગવાઈઓ (Provisions of The Government of India Act-1935)

- **સંઘીય ભારત સંબંધિત મુખ્ય જોગવાઈઓ** (Provisions for the Fedral India)

(1.) **કેન્દ્રમાં દ્વિશાસન પદ્ધતિ (Diarchy at Centre)–** પ્રાંતોમાંથી દ્વિશાસન સમાપ્ત કરી કેન્દ્રમાં સ્થાપિત કરવાનો પ્રસ્તાવ રાખવામાં આવ્યો. જેમાં કેન્દ્રમાં વિદેશી બાબત અને સંરક્ષણ ખાતાનો હવાલો ગવર્નર જનરલે પોતાની પાસે જ રાખ્યો, આ વિષયો પર નિર્ણય ગવર્નર જનરલની કાર્યકારી પરિષદની મદદથી અને હસ્તાંતરિત વિષયો પર નિર્ણય ગવર્નર જનરલના ચૂંટાયેલા મંત્રીઓની મદદથી કરવાનો હતો.

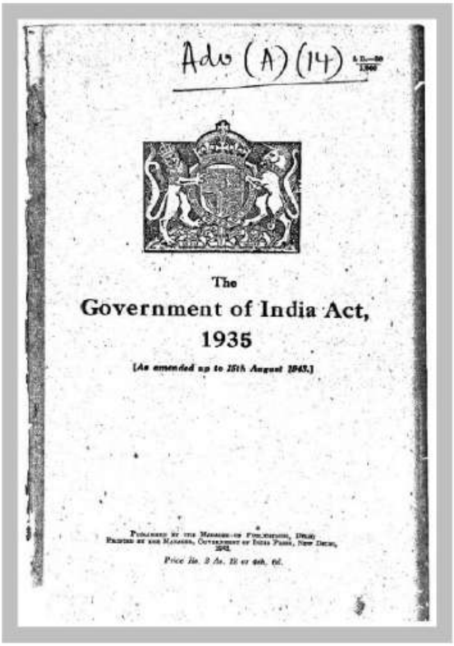

(2.) **અખિલ ભારતીય સંઘોનો પ્રસ્તાવ (Proposal for All India Federation) –** આ અધિનિયમમાં **ભારત સરકાર** માટે એક **સંઘીય સંરચના (Federal Structure)** નો પ્રસ્તાવ મૂકયો. જે અંતર્ગત બ્રિટિશ પ્રાંત અને ભારતીય રજવાડાંઓનો સમાવેશ થતો હતો. દેશી રજવાડાંઓનો સંઘમાં સમાવેશ સ્વૈચ્છિક હતો. તેઓ સંઘમાં ત્યારે જ જોડાઈ શકતા જ્યારે તેઓ નીચેની બે શરતોને પૂર્ણ કરતા.

- પ્રસ્થાપિત રાજ્યપરિષદમાં જે રાજ્યોને અડધાથી વધુ સીટો આપવામાં આવી હોય તેમણે સંઘમાં સામેલ થવા સંમતિ આપવી જોઈએ.

DEMO COPY

INA ઓફિસર અબ્દુલ રશીદ અલીને અપાયેલ 7 વર્ષની સજા કરવામાં આવી હતી. તેથી દ્વિતીય વિદ્રોહ મુસ્લિમ લીગના નેતૃત્વ નીચે યોજવામાં આવ્યો હતો. આ વિદ્રોહમાં અન્ય રાજકીય પક્ષના સભ્યોએ પણ ભાગ લીધો. અહીં પણ પોલિસે ભારે લાઠીચાર્જ કરીને લોકોને વિખેરવા પ્રયત્નો કર્યા હતા.

Table : 16.7 **1945-46ના પ્રસિદ્ધ વિદ્રોહ**

ક્રમ	તારીખ	ઘટના
1.	21 નવેમ્બર, 1945	INA કેસના વિરોધમાં કલકત્તામાં હડતાળ
2.	11 ફેબ્રુઆરી, 1946	INA ઓફિસર અબ્દુલ રશીદ અલીને અપાયેલ 7 વર્ષની સજાના વિરુદ્ધમાં કલકત્તામાં હડતાળ
3.	18 ફેબ્રુઆરી, 1946	બોમ્બેનો શાહી નૌસેના વિદ્રોહ

❐ 16.18.1 શાહી ભારતીય નૌસેના વિદ્રોહ (Royal Indian Navy Revolt)

Hindusthan Standard

INDIAN SAILORS IN REVOLT

SIX HOURS BATTLE WITH BRITISH TROOPS

GRAVE TURN IN R. I. N. MEN'S STRIKE IN BOMBAY

TWENTY SHIPS CAPTURED

FIRING ON STRIKERS AT KARACHI

INDIANS RETALIATE WITH NAVAL GUNS

બોમ્બેમાં થયેલા શાહી નૌસેના વિદ્રોહએ ભારતમાં બ્રિટિશ શાસનના અંતનો અણસાર આપ્યો. હિંદ છોડો આંદોલન અને આઝાદ હિંદ ફોજની ઘટનાએ બ્રિટિશ ભારતીય નૌકાદળના સૈનિકોને પણ જાગૃત કરી દીધાં. 18 ફેબ્રુઆરી, **1946ના H.M.I.S તલવાર(રોયલ સમુદ્રી જહાજ) પરના શાહી નૌસેનાના ભારતીય સિપાઈઓએ વિદ્રોહ** કર્યો. આ વિદ્રોહનું કારણ બ્રિટિશ સત્તા દ્વારા આપવામાં આવતા ભોજન તથા સગવડમાં જાતિગત ભેદભાવની નીતિ હતી.

નાવિક **વી.સી. દત્તે H.M.I.S તલવાર** નામના જહાજ પર **'અંગ્રેજો ભારત છોડો'** લખ્યું તેથી તેની ધરપકડ કરવામાં આવી. આથી, નૌસેના નાવિકોએ INAના સૈનિકોની સાથે દત્તને પણ છોડવાની તથા સમાન વેતનની માંગ કરી. જોત જોતામા આ વિદ્રોહ બીજા જહાજોમાં પણ ફેલાઈ ગયો. સૈનિકોએ સરકારનો આદેશ માનવાની મનાઈ કરી દીધી. આ વિદ્રોહે 1857ના વિદ્રોહની યાદ તાજી કરી કેમ કે તેમાં પણ નાગરિકના અસંતોષની અભિવ્યક્તિ સૈનિક અસંતોષથી કરવામાં આવી હતી.

H.M.I.S. *તલવાર જહાજ પર નૌસેના*

DEMO COPY

- આ યોજના મુજબ બ્રિટન દ્વારા ભારતના પ્રાંતોને અલગ સ્વતંત્રતા આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ જો એ પહેલા અખિલ ભારતીય સંઘ બની જાય તો બંગાળ અને પંજાબને જનમત દ્વારા પાકિસ્તાન કે ભારતમાં જોડાવા અંગે નિર્ણય લેવાનો હતો. આ યોજના મુજબ દેશી રજવાડાઓને ભારતમાં જોડાવા કે પાકિસ્તાનમાં જોડાવા અથવા સ્વતંત્ર રહેવાનો નિર્ણય લેવાનો હતો.
- જવાહરલાલ નેહરુએ આ યોજનાનો વિરોધ અને અસ્વીકાર કરતા કહ્યું કે આ યોજના ભારતમાં બાલ્કનીકરણને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે. આથી આ યોજનાને 'બાલ્કન પ્લાન' પણ કહે છે.
- **બાલ્કનીકરણ (Balkanisation)** : બાલ્કન દ્વિપકલ્પનું 19મી સદીની શરૂઆતમાં અનેક નાના–નાના નબળા દેશોના રૂપે વિભાજન થયું જેના કરણે અરાજકતા અને અવ્યવસ્થા ફેલાઈ, આ પ્રક્રિયાને બાલ્કનીકરણ કહેવામાં આવે છે.

16.24 ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ, 1947

Indian Independence Act, 1947

આઝાદીની તારીખ 15 ઑગષ્ટ

ભારતને સ્વતંત્રતા આપવાની 15 ઑગષ્ટ, 1947ની તારીખ લોર્ડ માઉન્ટ બેટને જાણી જોઈને નક્કી કરી હતી. કારણ કે આ દિવસે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જાપાન દ્વારા આત્મ સમર્પણની ઘોષણા કરવાની બીજી વર્ષગાંઠ હતી.

18 જૂલાઈ, 1947ના રોજ માઉન્ટબેટનની **3 જૂન યોજનાના આધારે** બ્રિટિશ સંસદે **'ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ, 1947'**ને પસાર કર્યો. આ જ દિવસે **20 કલમો**ના આ **અધિનિયમને બ્રિટિશ શાસક(જ્યોર્જ VI 1936-1952)**ની મંજુરી મળી. દેશની વિસ્ફોટક સ્થિતિને નિયંત્રણમાં લાવવા, ઝડપથી સ્વતંત્રતા માટે સત્તા હસ્તાંતરણની પ્રક્રિયા પુરી કરવા તથા દેશમાં પ્રશાસનિક અને સૈન્યની સંરચનાને જાળવી રાખી નવા બનેલા સ્વતંત્ર દેશમાં તેને અપનાવવા માટે કોંગ્રેસે સર્વસંમતિ ન હોવા છતાં બહુમતિ સાથે દેશના વિભાજન તથા ભારત અને પાકિસ્તાન એમ બે નવા દેશોની સ્વતંત્રતાની યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો. આ અધિનિયમની જોગવાઈ પ્રમાણે ભારત પર અંગ્રેજોની **200 વર્ષની સત્તાનો અંત આવ્યો.**

DEMO COPY

❑ 16.24.1 સ્વતંત્રતા અધિનિયમ- 1947 ના મુદ્દાઓ (Provisions of India Independence Act, 1947)

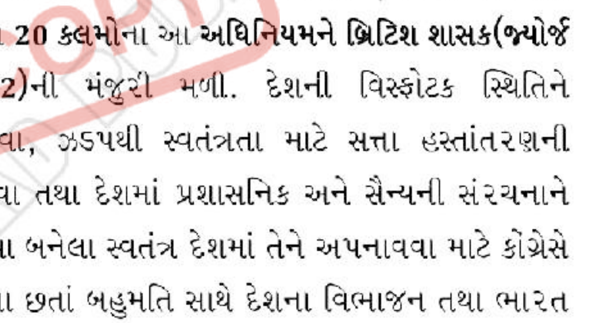
Indian Independence Act, 1947.

AN ACT

TO

Make provision for the setting up in India of

- 15 ઓગસ્ટ, 1947ના રોજ **બે ડોમિનિયન સ્ટેટ્સ – ભારત અને પાકિસ્તાનની સ્થાપના** કરી તે જ દિવસે સ્વતંત્ર કરવામા આવશે. બ્રિટિશ સમ્રાટની ભારત સમ્રાટ તરીકેની ઉપાધિ સમાપ્ત કરી દેવામાં આવી.
- બ્રિટિશ સમ્રાટ બંને રાષ્ટ્રો માટે અલગ–અલગ **વાઈસરોય નિમણૂક** કરશે પરંતુ જો બંને એક જ વાઈસરોય રાખવા ઈચ્છે તો પણ રાખી શકશે.

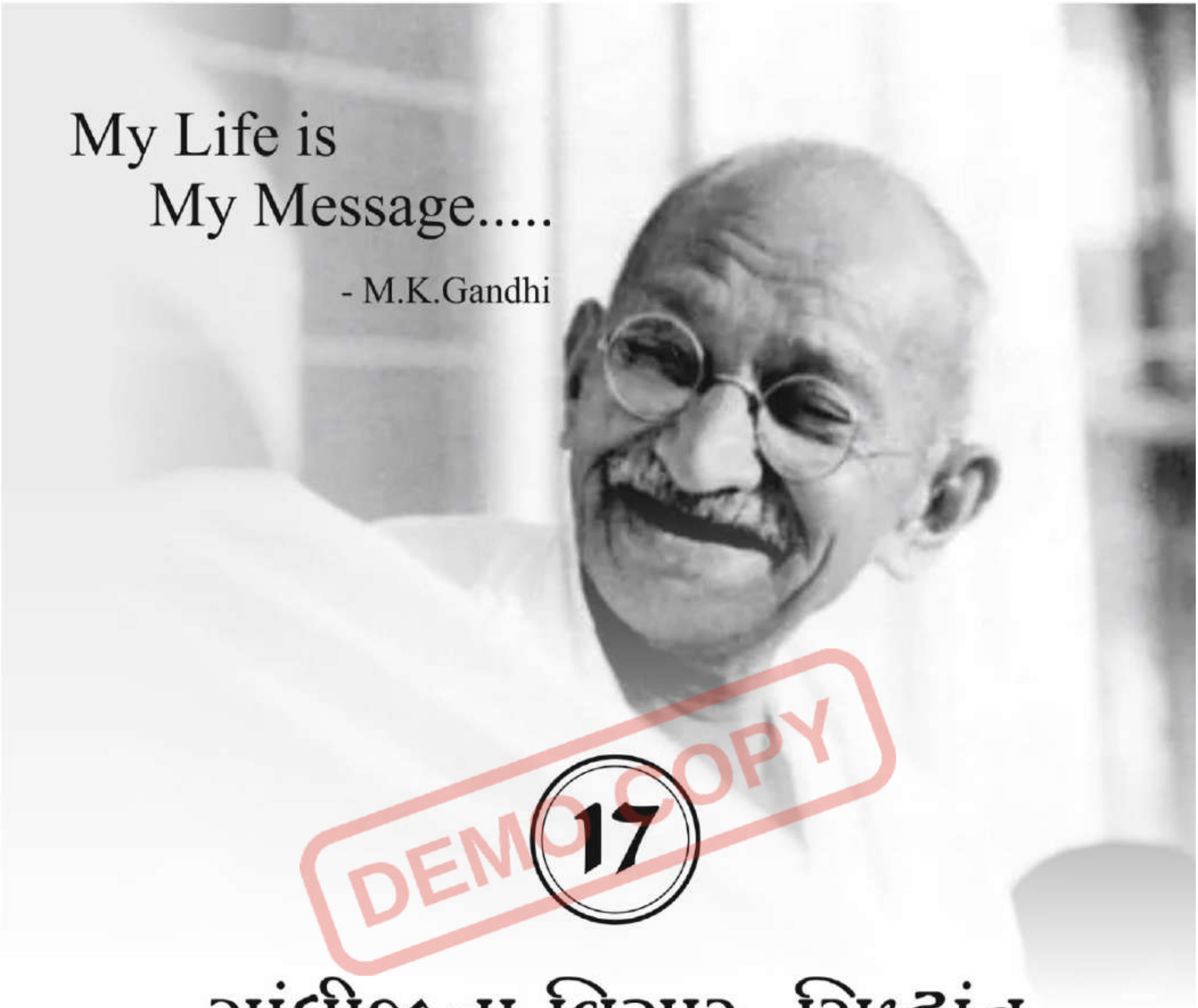

DEMO COPY

17

ગાંધીજીના વિચાર, સિદ્ધાંત અને જીવનદર્શન

- ગાંધીજીના વિચારો
- ગાંધીજીના મતે 7 પાપ
- ગાંધીજીના મુખ્ય આર્થિક વિચારો
- સામાજીક સમસ્યાઓ પર ગાંધીજીના વિચાર
- ગાંધીજીના રાજનીતિ સંબંધિત વિચારો
- ગાંધીજીના ધર્મ સંબંધિત વિચારો
- ગાંધીજીના પર્યાવરણ સંબંધિત વિચારો
- ગાંધીજીના સંસ્કૃતિ વિશેના વિચારો
- ગાંધીવાદી સિદ્ધાંતો
- મહાત્મા ગાંધીનું જીવન દર્શન

4. રશિયાના મહાન તત્વચિંતક **લિયો ટોલસ્ટોયનું** પુસ્તક **'વોટ સેલ વી ડુ ધેન'** ('ત્યારે આપણે કરીશું શું ?') અને **'ધી કિંગડમ ઓફ ગોડ ઈઝ વિધિન યુ'** ('ઈશ્વરનું સામ્રાજ્ય તમારા હૃદયમાં છે.')ની પણ ગાંધીજીના વિચારો ઉપર ખૂબ જ અસર થઈ છે.
5. શ્રમ ન કરનારને ખાવાનો અધિકાર નથી તેવા પોતાના મતના સમર્થનમાં શ્રમના ગૌરવને લગતા વિચારો રજૂ કરવા પર **'રોટી–શ્રમના સિદ્ધાંત'** નો પ્રભાવ જોવા મળે છે.
6. બ્રિટનના પ્રખ્યાત માનવતાવાદી જ્હોન રસ્કિનના પુસ્તક **'અન ટુ ધ લાસ્ટ'** માંથી ગાંધીજીને **'સર્વોદય'** ની પ્રેરણા મળી હતી. માનવશ્રમને મહત્વ અને ભારતની ગરીબી દૂર કરવાનો રસ્તો પણ ગાંધીજીને રસ્કિનના વિચારોમાંથી મળ્યો હતો.
7. ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત જેવા ધર્મગ્રંથો અને ગુરુનાનક, સંતકબીર, નરસિંહ મહેતા જેવા સંતો તેમજ આધ્યાત્મિક ગુરુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વિચારોનો ગાંધીજીના વિચારોના ઘડતરમાં મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે.

ગાંધીજીના વિચારો અને સિદ્ધાંતો

- **મુખ્ય સિદ્ધાંત**
  - સત્ય અને અહિંસા
  - સત્યાગ્રહ
  - સવિનય અવગણના
- **ગાંધીજીના 11 સિદ્ધાંત**
  1. સત્ય
  2. અહિંસા
  3. અસ્તેય
  4. અપરિગ્રહ
  5. બ્રહ્મચર્ય
  6. શરીરશ્રમ
  7. આસ્વાદ
  8. સર્વત્ર ભયવર્જન
  9. સર્વધર્મ સમભાવ
  10. સ્વદેશી
  11. અસ્પૃશ્યતાની નાબૂદી
- **વિચારો**
  - **આર્થિક**
    - ટ્રસ્ટીશીપનો સિદ્ધાંત
    - સર્વોદય
    - યંત્રનો ઉપયોગ
    - ગ્રામ સ્વરાજ અને પંચાયતી રાજ
  - **સામાજિક**
    - વર્ણ અને જાતિવ્યવસ્થા
    - અસ્પૃશ્યતા
    - લિંગ આધારિત ભેદભાવ
    - સ્ત્રી સશક્તિકરણ
    - સ્ત્રી શિક્ષણ
  - **રાજનીતિક**
    - પશ્ચિમી સભ્યતાની આલોચના
    - લોકતંત્ર
    - સંઘર્ષ–સમાધાનની પદ્ધતિ
  - **પર્યાવરણ**
    - પ્રકૃતિ
    - શહેરીકરણની સમસ્યા
    - અહિંસા અને સંસાધનોનું સંરક્ષણ
    - જૈવ વિવિધતાનું રક્ષણ
  - **સાંસ્કૃતિક**
    - સંસ્કૃતિ
    - ગાંધીજી અને તેમનું સાહિત્ય
  - **ધર્મ**
- **ગાંધીજીના મતે 7 પાપ**
  1. કાર્ય વગરની સંપતિ
  2. વિવેક બુદ્ધિ વગરનું સુખ
  3. ચારિત્ર્ય વગરનું જ્ઞાન
  4. નૈતિકતા વગરનો વ્યવસાય
  5. માનવતા વગરનું વિજ્ઞાન
  6. સમર્પણ વગરનો ધર્મ
  7. સિદ્ધાંત વગરની રાજનીતિ

DEMO COPY
YUVA UPNISHAD PUBLICATION

સર્વોદયની અવધારણામાં દરેક લોકોના કલ્યાણનું લક્ષ્ય હોય છે અને આ લક્ષ્ય આત્મ–ત્યાગ દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સત્યાગ્રહીનું એ લક્ષ્ય હોવું જોઈએ કે તે જનસામાન્યથી સામાન્યની ભલાઈ માટે પ્રયત્ન કરતો રહે અને જો તેમાં જરૂર પડે તો પોતાના જીવનનું બલિદાન આપવા માટે પણ તૈયાર રહે.

ગાંધીજીનો જાદુઇમંત્ર (Gandhiji's Talisman)

- " હું તમને એક જાદુઈમંત્ર આપુ છું, જ્યારે તમને એવી શંકા થાય કે તમારો અહ્મ તમારા પર હાવી થવા લાગે તો આ કસોટીનો પ્રયોગ કરજો :
- તમે જે પણ સૌથી ગરીબ અને અશક્ત માણસને જોયા હોય, તેમનો ચહેરો યાદ કરો અને પોતાના અંતરઆત્માને પૂછો કે જે પગલું ઉઠાવવાનો તમે વિચાર કરી રહ્યાં છે, એ તે માણસને કેટલું ઉપયોગી થશે, શું તેનાથી કોઈક લાભ પહોંચશે ? શું તેને પોતાના જીવન અને ભાગ્ય પર નિયંત્રણ રાખવા ફરી સક્ષમ બનાવશે ? મતલબ શું તેનાથી તે કરોડો લોકોને સ્વરાજ્ય મળી શકશે જેઓ પેટે ભૂખ્યાં છે અને આત્મા અતૃપ્ત છે ?
- ત્યારે તમને દેખાશે કે તમારી શંકા નષ્ટ થઈ રહી છે અને અહ્મ પૂર્ણ થઈ રહ્યો છે."

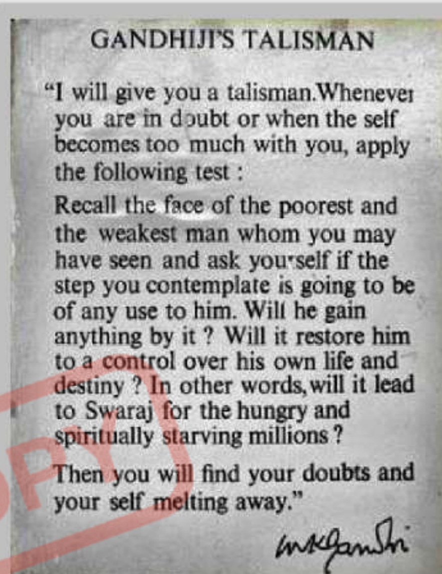
GANDHIJI'S TALISMAN

"I will give you a talisman. Whenever you are in doubt or when the self becomes too much with you, apply the following test :

Recall the face of the poorest and the weakest man whom you may have seen and ask yourself if the step you contemplate is going to be of any use to him. Will he gain anything by it ? Will it restore him to a control over his own life and destiny ? In other words, will it lead to Swaraj for the hungry and spiritually starving millions ?

Then you will find your doubts and your self melting away."

M.K.Gandhi

DEMO COPY

■ યંત્રનો ઉપયોગ (Use of Machine)

ગાંધીજી કહેતા હતા કે, આજના જમાનાને યંત્રયુગના નામે ઓળખવામાં આવે છે. કારણ કે સમગ્ર અર્થવ્યવસ્થા પર યંત્રનું પ્રભુત્વ છે. યંત્ર શ્રમને વધારે કાર્યક્ષમ બનાવવાના બદલે યંત્ર પોતે જ શ્રમનું સ્થાન લઈ લે તે વાત ગાંધીજીને સ્વીકાર્ય ન હતી. તેમણે યંત્રોનો આંધળા અને બેફામ ઉપયોગનો વિરોધ કર્યો હતો. આથી ઘણી વખત ગાંધીજીને યંત્રોના વિરોધી તરીકે ઓળખવામાં આવતા. પરંતુ વાસ્તવમાં ગાંધીજીનો યંત્રો સામેનો વિરોધ એ 'યંત્રો પાછળના ગાંડપણ' સામેનો વિરોધ હતો. ગાંધીજીની ઉંમર જેમ–જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમની યંત્રોના ઉપયોગ બાબતની વિચારધારામાં પણ બદલાવ આવતો ગયો હતો. આથી તેઓ શ્રમને નુકસાન ન પહોંચાડે તે રીતે યંત્રના વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગના હિમાયતી બન્યા હતા.

1. ગાંધીજી પ્રાથમિક અને **સાદા યંત્રોનો આગ્રહ** રાખતા હતા. કારણ કે આવા યંત્રો ગરીબો સરળતાથી વસાવી શકે અને રોજગાર નિર્માણ કરી શકે.
2. શ્રમિકની મહેનત બચાવે અને કામનો બોજો હળવો કરે તેવા સાદા યંત્રોને ગાંધીજી આવકારતા, પણ જે યંત્રો માનવીનું સ્થાન લે અને તેને બેરોજગાર બનાવે તેવાં યંત્રો સામે ગાંધીજીનો વિરોધ હતો.
3. યંત્રોને લીધે સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ થતું હોય તો ગાંધીજી તેવા યંત્રોના ઉપયોગનો વિરોધ કરતા. યંત્રો શ્રીમંતો માટે ગરીબોના શોષણનું સાધન ન બને તે બાબતનું પણ ગાંધીજીએ ધ્યાન રાખવાનું કહ્યું હતું.

DEMO COPY

18

બ્રિટિશ નીતિઓનું વિશ્લેષણ

- કંપની શાસન અંતર્ગત વહીવટી (પ્રશાસનિક) નીતિઓ
- તાજ શાસન અંતર્ગત વહીવટી (પ્રશાસનિક) નીતિઓ
- બ્રિટિશ ભારતમાં સિવિલ સેવાનો વિકાસ
- બ્રિટિશ ભારતમાં પોલીસ પ્રશાસનનો વિકાસ
- બ્રિટિશ ભારતમાં સૈન્ય વિકાસ અને પુનર્ગઠન
- બ્રિટિશ ભારતમાં ન્યાયપાલિકાનો વિકાસ
- બ્રિટિશ ભારતમાં શિક્ષણ નીતિ
- બ્રિટિશ ભારતમાં પ્રેસનો વિકાસ
- બ્રિટિશ ભારતની જમીન મેહસૂલી નીતિ
- બ્રિટિશ ભારતમાં આર્થિક નીતિ અને તેની અસરો
- બ્રિટિશ સરકારની દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની નીતિઓ
- ભારતમાં બ્રિટિશ સરકારની વિદેશનીતિ

ઉપરોક્ત તમામ ફેક્ટરી કાયદાઓ એવા સમયે લાવવામાં આવ્યાં હતાં જ્યારે ભારત બ્રિટનનું ઉપનિવેશી હતું. તેથી કામદારોની સુવિધા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું ન હતું. ત્યારબાદ સ્વતંત્ર ભારતનો પ્રથમ વ્યાપક **કારખાના અધિનિયમ,1948** રજૂ કરવામાં આવ્યો, જેમાં કામદારોની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યાં હતાં.

18.11 બ્રિટિશ સરકારની દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની નીતિઓ

(Policy of British Government Towards the Princely States)

ભારતમાં ઘણાં ક્ષેત્રો અંગ્રેજો દ્વારા જીતાયા હતાં. તે સિવાયના કેટલાંક ક્ષેત્રોને દેશી રાજ્યો તરીકે ઓળખવામાં આવતાં. જેના ઉપર જૂના રાજવંશો દ્વારા રાજ કરવામાં આવતું હતું. આ દેશી રાજ્યોને અંગ્રેજોએ સામ્રાજ્યમાં જીતીને ભેળવ્યા ન હતા. પરંતુ આ રાજ્યોની સાથે એવી નીતિ અપનાવી કે તેના પર નિયંત્રણ બની રહે. આ નીતિઓ સમય અને પરિસ્થતિ અનુસાર બદલાતી રહેતી હતી.

દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની નીતિનું અધ્યયન નીચે મુજબ વિવિધ તબક્કામાં કરવામાં આવ્યું છે.

1. દેશી રાજ્યો સાથે સમકક્ષ થવાની નીતિ (Policy of Equating with The Princely states)

આ સમય દરમિયાન બ્રિટિશ કંપની કોઈપણ દેશી રાજ્યમાં દખલ કરવાથી દૂર રહી, કારણ કે કંપની એટલી શકિતશાળી ન હતી કે પ્રત્યક્ષ રીતે કોઈ દેશી રાજ્ય સાથે સંઘર્ષ કરી શકે. પરંતુ **1757નું પ્લાસીનું યુદ્ધ** અને **1764નું બકસરના યુદ્ધ** પછી કંપની મહત્વપૂર્ણ રાજનીતિક શકિત બની ગઈ. આમ બ્રિટિશ કંપની દેશી રાજ્યોની સમકક્ષ બની ગઈ.

2. ઘેરાની નીતિ (Policy of Ring Fence) 1765-1813

આ નીતિ અનુસાર કંપનીએ પોતાના ક્ષેત્રને સુરક્ષિત કરવા ક્ષેત્રની આસપાસ **બફર ક્ષેત્ર(Buffer Area)** બનાવીને મજબૂત કર્યા. આ નીતિ હેઠળ બફર રાજ્યને સુરક્ષા આપવામાં આવી પણ સુરક્ષાનો ખર્ચ બફર રાજ્ય પાસેથી વસૂલવામાં આવતો. ઉદાહરણ તરીકે કંપનીને બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં મરાઠાના હુમલાથી ખતરો હતો, જે અવધના માર્ગે શકય હતો. જેથી કંપનીએ અવધને બફરરાજ્યના રૂપમાં સુરક્ષા આપી અને તેનો ખર્ચ અવધના નવાબ પાસેથી વસૂલવામાં આવતો.

> **બફર સ્ટેટ**
>
> બે મોટા રાજ્ય વચ્ચે આવેલ એક સ્વશાસીત રાજ્ય અને આ રાજ્ય બંને મોટા રાજ્યો વચ્ચે થતા સંઘર્ષો ને રોકે છે.

3. અધીનસ્થ પૃથક્કરણની નીતિ (Policy of Subordinate Isolation) (1813-1834)

આ સમય દરમિયાન બ્રિટિશ સત્તાએ સર્વોચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી અને દેશી રાજ્યોને પોતાના તાબા હેઠળ ઘોષિત કર્યા. ઉપરાંત બ્રિટિશ કંપની દ્વારા દેશી રાજ્યો સાથે **સહાયક સંધિ** કરી. આ સંધિ એટલા માટે જરૂરી હતી કારણ કે યુરોપમાં નેપોલિયનની શકિત વધી રહી હતી. જેથી નેપોલિયનના આક્રમણની સંભાવના હતી.

DEMO COPY

❒ 20.1.5 હૈદરાબાદ (Hyderabad State)

હૈદરાબાદ દક્ષિણ ભારતનું સૌથી મોટું રજવાડું હતું, જેના **શાસક મુસ્લિમ હતા જ્યારે મોટાભાગની પ્રજા હિન્દુ હતી**. હૈદરાબાદ રજવાડાના શાસક **મીર ઉસ્માન અલી** હતા. તે દુનિયાના સૌથી વધુ ધનિકોમાંથી એક હતા.

હૈદરાબાદના નવાબ
મીર ઉસ્માન અલી

હૈદરાબાદના નવાબે જૂન 1947માં ભારતમાંથી બ્રિટિશ સરકારના ગયા પછી સ્વતંત્ર રાજ્ય (દેશ) બની જશે તેવી જાહેરાત કરી હતી. પોતાનો પક્ષ મજબૂત રીતે રાખવા માટે ઈંગ્લેન્ડના પ્રસિદ્ધ વકીલ **સર વોલ્ટર મોંકટન**ની સેવા લીધી હતી, પણ સરકારે આ વાતને નકારી દીધી. ભારતની આઝાદી સુધી હૈદરાબાદ રજવાડાએ ભારતમાં જોડાવા અંગે કોઈ નિર્ણય કર્યો નહિ.

Indian Express

TROOPS MARCH INTO HYDERABAD

THREE-PRONGED DRIVE ON SECUNDERABAD

FRIENDLY MISSION OF OUR TROOPS

Commander's Proclamation To State People

GOOD PROGRESS DESPITE OPPOSITION

The Nizam Govt. Has Broken Down: Duty To Restore Order

NIZAM MAY FLEE

Our Planes In Action

નવેમ્બર, 1947માં હૈદરાબાદના નવાબે **'યથાસ્થિતિ સમજૂતી'** પર સહી કરી. જે મુજબ હૈદરાબાદના નવાબે હૈદરાબાદ પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓનો વિકાસ કરવાનો હતો. આ સમજૂતી મુજબ **ભારત સરકારે હૈદરાબાદમાં કનૈયાલાલ મુનશીને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નિયુક્ત કર્યા.**

નવાબે **'મજસિલ–એ–ઈતેહાદ–ઉલ મુલમીન'** સંસ્થાનો ઉપયોગ કર્યો. આ સંસ્થાના નેતા કાસિમ રિઝવીના નેતૃત્વમાં 'રજાકાર' નામના અર્ધસૈનિક દળોએ નવાબ વિરૂદ્ધ ઊભા રહેલા લોકો પર અત્યાચાર કરવાનું શરૂ કર્યુ તેમજ હિન્દુ લોકો પર પણ અત્યાચાર ગુજારવાનું શરૂ કર્યુ. આમ, **નવાબે 'યથાસ્થિતિ સમજૂતી'નો ભંગ કર્યો**. કનૈયાલાલ મુનશી માટે પણ આ પ્રવૃત્તિઓ દબાવવાનું કામ મુશ્કેલ થતું જતું હતું.

DEMO COPY

ઓપરેશન પોલો (Operation Polo-1948)

આ એક પોલીસ પગલા દ્વારા કરવામાં આવેલી કાર્યવાહી હતી જેમાં ભારતીય સશસ્ત્રદળોએ નિઝામ શાસિત હૈદરાબાદ રજવાડા પર આક્રમણ કર્યું હતું. આ કાર્યવાહીનું નામ ઓપરેશન પોલો રાખવાનું કારણ એ હતું કે, તે સમયે પોલોની રમતના સૌથી વધુ મેદાન હૈદરાબાદમાં આવેલા હતા.

હૈદરાબાદની પરિસ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડતી જતી હતી. આથી, ભારત સરકારે દક્ષિણ વિભાગના લેફટેનન્ટ જનરલ રાજેન્દ્રસિંહના સૂચનથી મેજર જનરલ જે. એન. ચૌધરીના નેતૃત્વ હેઠળ હૈદરાબાદ સૈન્ય મોકલ્યું.

સપ્ટેમ્બર, 1948ના રોજ સૈન્ય હૈદરાબાદમાં પ્રવેશ્યું. આશરે 5 દિવસની કાર્યવાહી બાદ હૈદરાબાદની સેનાના કમાન્ડર મેજર જનરલ એલ. એડ્રૂઝે ભારતીય સેના સામે આત્મસમર્પણ કર્યું અને કાસિમ રિઝવીને પકડી લેવામાં આવ્યો. આથી હૈદરાબાદના નવાબે ભારત સંઘમાં જોડાવા મજબૂર થવું પડયું. આમ, હૈદરાબાદનો ભારત સંઘમાં વિલય થયો. ભારત સરકારની આ સૈન્ય કાર્યવાહીને **'ઓપરેશન પોલો'** નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ સૈન્ય કાર્યવાહીને **'ઓપરેશન કેટરપીલર'** પણ કહેવાય છે.

Table : 21.6 બંગાળના ગવર્નર જનરલ

ક્રમ	ગવર્નર	અગત્યની ઘટનાઓ
1.	**વોરેન હેસ્ટિંગ્સ** **(1772-85)** 	• રેગ્યુલેટિંગ એકટ મુજબ **બંગાળના પ્રથમ ગવર્નર જનરલ** (1773) • **સુપ્રિમ કોર્ટની સ્થાપના** સર એલિજા ઈમ્પે પ્રથમ ન્યાયાધીશ ,સુપ્રિમ કોર્ટ દ્વારા ખોટા આરોપમાં નંદકુમારને ફાંસી, રોહિલ્લા યુદ્ધ-અંગ્રજોની જીત (1774) • આસફ–ઉદ–દોલાની સાથે ફૈઝાબાદની સંધિ, **પ્રથમ એંગ્લો–મરાઠા યુધ્ધ–સાલબાઈ સંધિ** (1775-1782) • બીજુ એંગ્લો–મૈસુર યુધ્ધ–મેંગ્લોર સંધિ (1780-1784), **ભારતનું પ્રથમ સમાચારપત્ર 'ધ બંગાળ ગેઝેટ'** જેમ્સ ઓગસ્ટસ હિકકી દ્વારા (1780) પ્રકાશિત મુસ્લિમ શિક્ષણ માટે કલકત્તામાં પ્રથમ મદરેસાની સ્થાપના, **દદની પ્રથા** અને **દસ્તક પ્રથાની નાબુદી** • જોનાથન ડંકન દ્વારા સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના • **રેવન્યુ કલેકટર પદ**ની શરૂઆત અને કલકત્તામાં ટંકશાળની સ્થાપના • **ધ એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બંગાળ**ની સ્થાપના, સર વિલિયમ જોન્સ દ્વારા બોર્ડ ઓફ રેવન્યુનું ગઠન, **પીટ્સ ઇન્ડિયા એકટ**, દેશી રજવાડાઓ માટે ઘેરાની નીતિ (Ring of Fence)નો અમલ. (1784) **નોંધ :** વિલિયમ વિકન્સ દ્વારા **'ભગવદ્ગીતા'નો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ** તથા કાલીદાસ કૃત 'અભિજ્ઞાન શાંકુતલમ્' ગ્રંથનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ
2.	**લોર્ડ કોર્નવોલિસ** **(1786-93)** 	• 'સર જોન મેકફરસન' એ ઈ.સ. 1785-86 સુધી અસ્થાયી ગવર્નર–જનરલ, 1786માં બંગાળના ગવર્નર– જનરલ તરીકે લોર્ડ કોર્નવોલિસની નિયુક્તિ, ભારતમાં **કોવેનૈન્ટેડ સિવિલ સર્વિસની શરૂઆત** (1786, **નાગરિક સેવાનો જનક**) • **ત્રીજું એંગ્લો–મૈસૂર યુદ્ધ** અને **'શ્રીરંગપટ્ટનમની સંધિ'** થઈ. ભારતમાં સૌપ્રથમ વખત બંગાળ અને બિહારમાં **સ્થાયી બંદોબસ્ત** (આ યોજના 'સર જોન શોર' દ્વારા બનાવવામાં આવી)ની યોજના બંગાળ, બિહાર, ઓરિસ્સા, બનારસ અને મદ્રાસના ઉત્તરના જિલ્લાઓમાં લાગુ કરવામાં આવી. દાસોના વ્યાપાર ઉપર પ્રતિબંધ (1790-92)

DEMO COPY

મહાત્મા ગાંધીને આપવામાં આવેલ ઉપાધિઓ / બિરૂદો

ઉપાધિ / બિરૂદ	આપનાર
રાષ્ટ્રપિતા	સુભાષચંદ્ર બોઝ
બાપુ	સી.એફ.એન્ડ્રયુઝ, જવાહરલાલ નહેરુ
મલંગબાબા	કબાયલી
વન મેન બાઉન્ડ્રી ફોર્સ	લોર્ડ માઉન્ટ બેટન
અર્ધનગ્ન ફકીર	વિન્સટન ચર્ચિલ
કૂલી બેરિસ્ટર	દક્ષિણ આફ્રિકાના અંગ્રેજ મેજિસ્ટ્રેટ
ભિખારીઓના રાજા	મદનમોહન માલવિયા
બે મહાત્માઓ	સરોજિની નાયડુ
દેશદ્રોહી ફકીર	વિન્સટન ચર્ચિલ
ભર્તી કરનાર સાર્જન્ટ	વિન્સટન ચર્ચિલ
સેવાગ્રામ ના સંત	આશ્રમના અતિથિઓ દ્વારા
ભંગી શિરોમણિ	દક્ષિણ આફ્રીકાના પ્રવાસ દરમિયાન
કેસર–એ–હિંદ	પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધ સમયે અંગ્રેજ સરકાર દ્વારા
આધુનિક યુગના અજ્ઞાત શત્રુ	ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ

DEMO COPY
VIDYA UPNISHAD PUBLICATION

- **ગાંધીજીએ આપેલા બિરૂદો :** ગુરૂદેવ (રવીન્દ્રનાથ ટાગોર), મૂકસેવક (રવિશંકર મહારાજ), સવાઈ ગુજરાતી (કાકાસાહેબ કાલેલકર), રાષ્ટ્રીય શાયર (ઝવેરચંદ મેઘાણી), નેતાજી (સુભાષચંદ્ર બોઝ), ગુજરાતનું ભૂષણ (જયકૃષ્ણ ઠાકર), મીરાંબહેન (મેડલીન સ્લેડ), દેશબંધુ (ચિતરંજન દાસ), દીનબંધુ (ચાર્લ્સ ફ્રીઅર એન્ડ્રયુઝ), કાયદ–એ–આઝમ (મોહમ્મદ અલી ઝીણા), ચરોતરનું મોતી (મોતીભાઈ અમીન), ડુંગળી ચોર (મોહનલાલ પંડયા), બંગબંધુ (એમ.એસ. ગોવલેકર), રાષ્ટ્રીય કવિ (મૈથિલીશરણ ગુપ્ત)
- **પત્રકારત્વ :** યંગ ઈન્ડિયા, નવજીવન, બુલેટીન, હરિજન, ઈન્ડિયન ઓપિનિયન
- **ગાંધીજીને મળેલા પુરસ્કારો :** યુદ્ધ પદક (1899), કેસર–એ–હિંદ (1915)

23

DEMO COPY

વિશ્વ ઇતિહાસની મુખ્ય ઘટનાઓ

- નવજાગૃતિ (રેનેસા)
- ધર્મ સુધારણા આંદોલન
- ઈંગ્લેન્ડની ક્રાંતિ
- અમેરિકન ક્રાંતિ
- ફ્રાન્સની ક્રાંતિ
- ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ
- ઇટલીનું એકીકરણ
- જર્મનીનું એકીકરણ
- પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ
- રશિયન ક્રાંતિ
- રાષ્ટ્રસંઘ
- ઇટલીમાં ફાસીવાદ
- જર્મનીમાં નાઝીવાદ
- દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ
- સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ
- શીત યુદ્ધ

❑ 23.10.2 રશિયન ક્રાંતિની ઘટનાઓ (Events of Russian Revolution)

સમાજવાદ (Socialism)

ધન અને સંપતિના વિતરણમાં સમાજના દરેક લોકોને સમાન માનવાની રાજનીતિક વિચારધારા એટલે સમાજવાદ.

રશિયાનો તત્કાલીન **શાસક ઝાર નિકોલસ દ્વિતીય** દ્વારા પ્રજા સાથે અમાનવીય વ્યવહાર કરવામાં આવતો હતો. તથા સામાન્ય જનતાના ભાષણ, લેખન તથા વ્યકિતગત સ્વતંત્રતા પર કઠોર પ્રતિબંધ રાખવામાં આવ્યો હતો. બિન–રશિયન લોકોને રશિયન બનાવવાની પ્રક્રિયા પણ ચાલુ હતી. રાજ્ય અને સેનાના મુખ્ય પદો પર ઉચ્ચ વર્ગોનો એકાધિકાર સ્થાપિત હતો. રશિયાના સામંતો ઝારની નિરંકુશતાના સમર્થક હતાં. દેશમાં રાજકીય અધિકારીઓ અનૈતિક યોજના દ્વારા પ્રજાનું આર્થિક શોષણ કરતાં હતાં.

આ સમયે જનતા સમાજવાદી વિચારોથી પ્રભાવિત થઈને પોતાના અધિકારોની માંગણી કરવા લાગી. રશિયન પ્રજા હિંસા પર ઊતરી આવી હતી. દરેક જગ્યાએ હડતાળ, ધરણાં અને પ્રદર્શનનો થતાં હતાં. તે જ સમયે 1904માં રશિયા–જાપાન યુદ્ધમાં રશિયાની સેનાને પરાજિત થવું પડયું. રશિયાના ક્રાંતિકારી આંદોલનને આ કારણે વધારે વેગ મળ્યો. તે જ સમયે **22મી જાન્યુઆરી, 1905**માં જ્યારે મજૂરોના એક સંગઠનના પ્રતિનિધિ પાદરી ગોપનના નેતૃત્વમાં શાંતિપૂર્ણ સરઘસના રૂપમાં ઝારને વિનંતી પત્ર આપવા માટે સેંટ પીટર્સબર્ગ સ્થિત રાજમહેલમાં જઈ રહ્યાં હતાં, ત્યારે તે નિઃશસ્ત્ર મજૂરો પર ગોળીઓ વરસાવવામાં આવી હતી. જેમાં એક હજારથી વધુ મજૂરો માર્યા ગયા અને હજારોની સંખ્યામાં ઘાયલ થયાં. આ હૃદયદ્રાવક ઘટના રશિયન ઈતિહાસમાં **'લોહિયાળ રવિવાર' (Bloody Sunday)** તરીકે ઓળખાય છે. આ ભીષણ નરસંહાર બાદ રશિયન પ્રજાએ હિંસક બની વિદ્રોહ શરૂ કર્યો. જેથી ઓકટોબરમાં ઝારે રશિયાના બધા જ નાગરિકો માટે **આર્થિક અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા જાહેર** કરી. ધર્મના આધારે કોઈપણ રાજ્ય તરફથી કોઈપણ જાતનો ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહિ. રશિયન પ્રજાને **ભાષાકીય સ્વતંત્રતા** પણ મળશે તથા કોઈપણ વ્યક્તિ કાયદાના આધારે જ સજાને પાત્ર ગણાશે અથવા જેલમાં મોકલવામાં આવશે. જેટલી બને એટલી જલ્દી જાપાનથી સંધિ કરીને યુદ્ધને રોકવામાં આવશે. આ ક્રાંતિના પરિણામ સ્વરૂપ ઝારે રશિયન પ્રજાને ભાષણ, પ્રેસ અને સંગઠનની સ્વતંત્રતા પ્રદાન કરી તથા **'ડયૂમા'** નામની એક ચૂંટાયેલ સંસ્થા (સંસદ)ને કાયદો બનાવવાનો અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો. પરંતુ ઝાર પાછળથી પોતાના વચનોથી ફરી જતા રશિયાની સેના અને સરકારી કર્મચારીઓએ ફરીથી **નિરંકુશ ઝારશાહી વ્યવસ્થા શરૂ** કરી. આ રીતે ઈ.સ.1905ની ક્રાંતિ નિષ્ફળ ક્રાંતિ સાબિત થઈ પરંતુ આ ક્રાંતિએ પ્રજાને જાગૃત બનાવી એક બીજી ક્રાંતિને માટે તૈયાર કરી.

સામ્યવાદ (Communism)

સામ્યવાદ એટલે એવી રાજનીતિક વ્યવસ્થા કે જેમાં દેશના તમામ સંશાધનો પર રાજ્યનું નિયંત્રણ હોય છે, અને રાજ્ય દ્વારા દેશના તમામ લોકો પ્રત્યે સમાન વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં ઝાર નિકોલસ બીજાએ મિત્ર રાજ્યોના પક્ષે રહીને યુદ્ધ કર્યુ પરંતુ શરૂઆતમાં જ **જર્મન સામે હાર**નો સામનો કરવો પડયો. સૈન્ય અને શસ્ત્રોની અછત, અપૂરતો ખાદ્યપુરવઠો, સગવડનો અભાવ વગેરેને કારણે યુદ્ધના દરેક મોરચે હારેલા રશિયન સૈનિકોએ અધિકારીઓની અવગણના કરી. યુદ્ધના કારણે ઉત્પાદનમાં ઘટાડો, અનાજ–વસ્તુની તંગી અને બેકારીની સમસ્યા ઊભી થઈ. આ સમયે ઝાર દ્વારા ફરજિયાત લશ્કરી ભરતીના કરેલા હુકમનો ઉગ્ર વિરોધ થયો.

DEMO COPY

DEMO COPY
YUVA UPNISHAD PUBLICATION

પ્લાસીના યુદ્ધ પછી લગભગ 100 વર્ષમાં અંગ્રેજોએ અડધાથી વધુ ભારત પર પોતાના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરી ચૂકયાં હતા.

પરિશિષ્ટ VIII

વિવિધ આયોગ

આયોગ	માહિતી
ઈનામ કમિશન (1852)	આ કમિશન લોર્ડ ડેલહાઉસી દ્વારા જમીનદારોના હકોની તપાસ કરવા માટે મુંબઈમાં રચના કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિએ જમીનમાલિકીના પુરાવા રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ ગયેલા લગભગ 20000થી વધુ જમીનદારોની જમીન જપ્ત કરવાની ભલામણ કરી હતી.
સ્મિથ આયોગ (1860-61)	દુષ્કાળ સંબંધી આ આયોગની રચના કર્નલ સ્મિથની અધ્યક્ષતામાં કરવામાં આવી હતી.
કેમ્પબેલ આયોગ (1866)	ઓરિસ્સા, મદ્રાસ તથા અન્ય વિસ્તારમાં સર્જાયેલી ભયંકર દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ બાદ આ આયોગની રચના કરવામાં આવી.
સ્ટ્રેચી કમિશન (1878)	વર્ષ 1878માં સર રિચર્ડ સ્ટ્રેચીની અધ્યક્ષતામાં રચાયેલી આ સમિતિનો ઉદ્દેશ્ય દુષ્કાળના કારણો તથા તેની સાથેના ઉપાયોનો અભ્યાસ કરી ભલામણો કરવાનો હતો. આ કમિશને દુષ્કાળના સમયમાં રાજ્ય દ્વારા સક્રિય કામગીરી કરવાની ભલામણ કરી હતી.
હન્ટર આયોગ (1882)	વિલિયમ હન્ટરની અધ્યક્ષતામાં રચાયેલા આ આયોગનો ઉદ્દેશ્ય શિક્ષણ ક્ષેત્રે1854પછી થયેલી પ્રગતિનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ આયોગની કામગીરી માત્ર પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરતી સીમિત હતી.
હાર્શેલ સમિતિ (1892)	ભારતમાં નાણા વ્યવસ્થામાં સુધારણા કરવા માટે આ સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિની ભલામણોને આધારે નિયમ બનાવવામાં આવ્યો કે, લોકો ટંકશાળમાં સોના ચાંદી લઈ જઈ પોતાની મરજી મુજબ ઢાળી શકશે નહિ.
વેલ્બી કમિશન (1895)	ભારતમાં બિનજરૂરી ખર્ચની તપાસ કરવા માટે લોર્ડ વેલ્બીની અધ્યક્ષતામાં આ કમિશનની રચના કરવામાં આવી હતી. તેનું અધિકારીક નામ Royal Commission on the Administration of Expenditure of India હતું. આ કમિશન દ્વારા ભારતમાં બિનજરૂરી ખર્ચ થતો અટકાવી ભારતની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો. આ કમિશનમાં ભારત તરફથી દાદાભાઈ નવરોજીએ પ્રતિનિધિત્વ કર્યું હતું.
લાયલ આયોગ (1896-97)	આ આયોગની રચના પંજાબનાં ડેપ્યુટી ગવર્નર સર જેમ્સ લાયલની અધ્યક્ષતામાં દુષ્કાળના અભ્યાસ સંદર્ભે કરવામાં આવી હતી.

DEMO COPY

પરિશિષ્ટ XIII

રાષ્ટ્રધ્વજનો ઈતિહાસ

❒ ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજનો ઈતિહાસ (History of Indian National Flag)

ભારતના રાષ્ટ્રધ્વજનો ઈતિહાસ રોમાંચિત અને કુતૂહલભર્યો રહ્યો છે. રાષ્ટ્રધ્વજના વિકાસના તબક્કા મુખ્યત્વે નીચે મુજબ છે.

Table : XIII.1 ભારતના રાષ્ટ્રધ્વજનો વિકાસ

ધ્વજ	વિશેષતા
	સુરેન્દ્રનાથ બેનર્જીએ 1906માં સૌ પ્રથમ વખત કોંગ્રેસ માટે ઝંડો બનાવી **કલકત્તા અધિવેશનમાં** રજૂ કર્યો હતો. આ ઝંડામાં 3 **પટ્ટા** હતા. જેમાં લીલો, પીળો અને લાલ રંગનો સમાવેશ થતો હતો. લીલા **પટ્ટા**માં 8 કમળ, પીળા **પટ્ટા**માં 'વંદે માતરમ્' તથા લાલ પટ્ટામાં સૂર્ય અને ચંદ્ર–તારા જેવા ચિહ્નોનો સમાવેશ થતો હતો.
	1907માં **મેડમ ભિખાઈજી કામા** દ્વારા સ્ટુટગાર્ડ(જર્મની) ખાતે સમાજવાદી સંમેલનમાં ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે ઝંડો ફરકાવવામાં આવ્યો હતો. આ ઝંડામાં **3 પટ્ટા** હતા. જેમાં **લીલો**, **કેસરી** અને **લાલ** રંગનો સમાવેશ થતો હતો. સૌથી ઉપરના લીલા **પટ્ટા**માં **8 કમળ** છે જે આઠ બ્રિટિશ પ્રાંતોને રજૂ કરે છે. વચ્ચેના કેસરી રંગના પટ્ટામાં દેવનાગરી લીપીમાં **'વંદે માતરમ્'** તથા લાલ પટ્ટામાં **ચંદ્ર અને સૂર્યના ચિહ્નો**નો સમાવેશ થતો હતો જે હિંદુ અને ઈસ્લામ ધર્મની એકતાનું પ્રતીક છે. આ રાષ્ટ્રીય ધ્વજને ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક ચોરી છૂપીથી દરિયાઈ માર્ગે ભારત લઈ આવ્યા હતા.
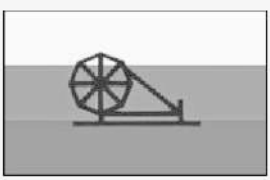	આંધ્ર પ્રદેશના યુવાનોએ મહાત્મા ગાંધીને 1921માં કોંગ્રેસના **વિજયવાડા અધિવેશન**માં ઝંડો આપ્યો હતો. તેમાં મુખ્યત્વે બે રંગ હતા – લીલો અને લાલ. આ બંને રંગ મુસ્લિમ અને હિંદુ સમુદાય માટે હતા. **ગાંધીજી**એ તેમને અન્ય સમુદાયને દર્શાવવા માટે તેમાં **સફેદ રંગ** ઉમેરવાનું સૂચન કર્યું તથા ચરખાનું ચિહ્ન મૂકવા પણ જણાવ્યું જે દેશની પ્રગતિને સૂચવતું હતું.
	એની બેસન્ટે 1916માં હોમરુલ આંદોલન વખતે ઝંડો બનાવ્યો હતો. તેમણે આ ઝંડામાં **5 - લાલ** અને **4 - લીલા** પટ્ટા, **7 - તારા**ઓ અને **યુનિયન જેક (બ્રિટિશ રાષ્ટ્રધ્વજ)** વગેરેનો સમાવેશ કર્યો હતો.

DEMO COPY

UPSC 2019

(1) 1857નો વિપ્લવ બ્રિટિશ શાસનના અગાઉના સો વર્ષોમાં વારંવાર થયેલાં નાનાં મોટાં સ્થાનીય વિદ્રોહોની ચરમસીમા હતી. સ્પષ્ટ કરો. (150 શબ્દ)

(2) ઓગણીસમી સદીના 'ભારતીય પુનર્જાગરણ' અને રાષ્ટ્રીય ઓળખના ઉદ્‌ભવ વચ્ચેના સંબંધની ચકાસણી કરો. (150 શબ્દ)

(3) ગાંધીવાદી સમય દરમિયાન વિભિન્ન સૂરોએ રાષ્ટ્રવાદી આંદોલનને સુદ્રઢ અને સમૃદ્ધ બનાવ્યું હતું. વિસ્તારપૂર્વક સ્પષ્ટ કરો. (250 શબ્દ)

(4) 1940ના દાયકા દરમિયાન સત્તા હસ્તાંતરણની પ્રક્રિયાને જટિલ બનાવવામાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સત્તાની ભૂમિકા તપાસો. (250 શબ્દ)

(5) અમેરિકી અને ફ્રાન્સની ક્રાંતિઓએ આધુનિક વિશ્વની આધારશિલાનું નિર્માણ કેવી રીતે કર્યુ હતું ? તે સ્પષ્ટ કરો. (250 શબ્દ)

UPSC 2018

(6) વર્તમાન સમયમાં મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારોના મહત્વ પર પ્રકાશ પાડો. (150 શબ્દ) (સિવિલ સેવા મુખ્ય પરીક્ષા)

(7) કયા કારણોથી અંગ્રેજો ભારતથી કરારબદ્ધ શ્રમિકોને અન્ય વસાહતોમાં લઈ ગયા હતાં ? શું તેઓ ત્યાં પોતાની સાંસ્કૃતિક ઓળખને જાળવી રાખવામાં સફળ રહ્યા છે ? (250 શબ્દ)

UPSC 2017

(8) અઢારમી શતાબ્દીના મધ્યનું ભારત વિખંડિત રાજ્યતંત્રની છાયામાં કેવી રીતે ફસાયેલું રહ્યું ? તે સ્પષ્ટ કરો. (150 શબ્દ)

(9) એવું કયું કારણ હતું કે ઓગણીસમી સદીના અંત સુધીમાં 'નરમદળીય' પોતાની જાહેર વિચારધારા તથા રાજનીતિક લક્ષ્યો પ્રતિ રાષ્ટ્રનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવામાં નિષ્ફળ થઈ ગયા હતાં ? (150 શબ્દ)

(10) મલય પ્રાયદ્વીપમાં વસાહતીઓની નાબૂદીની પ્રક્રિયામાં કઈ–કઈ સમસ્યાઓ રહેલી હતી ? (150 શબ્દ)

(11) મૂલ્યાંકન કરો કે, ઉપનિવેશિક(વસાહતી) ભારતમાં પરંપરાગત કારીગરી ઉદ્યોગના પતનને કારણે કઈ રીતે ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા નબળી પડી હતી ?(250 શબ્દ)

(12) પાછલી સદીના ત્રીજા દશકમાં ભારતીય સ્વતંત્રતાની સ્વપ્ન દ્રષ્ટિ સાથે પરિવર્તિત થયેલા નવા ઉદ્દેશ્યોના મહત્વને સમજાવો. (250 શબ્દ)

(13) આધુનિક ભારતમાં મહિલાઓ સંબંધિત પ્રશ્નો, 19મી સદીના સામાજિક સુધારણાના આંદોલનના ભાગ સ્વરૂપે ઉઠયા હતા. આ સમયગાળામાં મહિલાઓ સંબંધી મુખ્ય મુદ્દાઓ તથા વિવાદ કયા કયા હતા ? (250 શબ્દ)

DEMO COPY
YUVA UPNISHAD PUBLICATION

સંદર્ભ સૂચિ

1. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતનો ઈતિહાસ – યુવા ઉપનિષદ્ પબ્લિકેશન
2. ગુજરાતનો ઈતિહાસ – યુવા ઉપનિષદ્ પબ્લિકેશન
3. સામાજિક વિજ્ઞાન – યુવા ઉપનિષદ્ પબ્લિકેશન
4. N.C.E.R.T. પાઠ્યપુસ્તકો
5. G.C.E.R.T. પાઠ્યપુસ્તકો
6. સત્યના પ્રયોગો – મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી (નવજીવન)
7. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ – નવજીવન પ્રકાશન
8. હિંદ સ્વરાજ – મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી (નવજીવન)
9. હિંદના સરદાર – રાવજીભાઈ પટેલ (નવજીવન)
10. મહાદેવભાઈની ડાયરી(ભાગ 1-23) – મહાદેવભાઈ દેસાઈ
11. ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય, હૃદયકુંજ (સાબરમતી આશ્રમ) અમદાવાદની માહિતી
12. દાંડીકૂચ – કલ્યાણજી મહેતા અને ઈશ્વરલાલ દેસાઈ (માહિતી વિભાગ)
13. આધુનિક ભારતનો ઈતિહાસ અને ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામો – 1 – ડો. રમણલાલ ધૈરયા (ગ્રંથ નિર્માણબોર્ડ)
14. આધુનિક ભારતનો ઈતિહાસ અને ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામો – 2 – ડો. રમણલાલ ધૈરયા (ગ્રંથ નિર્માણબોર્ડ)
15. અર્વાચીન ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ – ડો. શિવપ્રસાદ રાજગોર (ગ્રંથ નિર્માણબોર્ડ)
16. દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ – ડો. જયકુમાર શુકલ (ગ્રંથ નિર્માણબોર્ડ)
17. રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ગુજરાત – ડો. શાંતિલાલ દેસાઈ (ગ્રંથ નિર્માણબોર્ડ)
18. અસહકારની ચળવળ – ડો. મુગટલાલ પી. બાવીસી (ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ)
19. ભારતીય સંસ્કૃતિ : સ્વરૂપ અને વિકાસ – ડો. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ (ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ)
20. ગુજરાત (વિશ્વકોષ ટ્રસ્ટ)
21. ભારેલો અગ્નિ – રમનલાલ વસંતલાલ દેસાઈ
22. સ્વાધીનતા સંગ્રામ – બિપિનચંદ્ર, અખલેશ ત્રિપાઠી, બરૂણદે(નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ)
23. આધુનિક ભારત કા ઈતિહાસ – મનોજ શર્મા
24. ભારત કા સ્વતંત્રતા સંઘર્ષ – બિપિનચંન્દ્ર (હિન્દી માધ્યમ કાર્યાલય નિર્દેશાલય, દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલય)
25. ભારત કા ઈતિહાસ(1707-1857) – લક્ષ્મી સુબ્રહ્મનણ્યમ
26. આધુનિક ભારત કા ઈતિહાસ – ગ્રોવર એન્ડ યશપાલ
27. આઝાદી કે બાદ કા ભારત – બિપિનચંદ્ર (હિન્દી માધ્યમ કાર્યાલય નિર્દેશાલય દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલય)
28. ગાંધી અને ગાંધીગીરી – પ્રવિણ શુકલ
29. 1857 – ડો. સુરેન્દ્રનાથ સેન
30. History of The Indian National Congress - Dr. Pattabhi Sitaramayya
31. History of Modern India - Bipan Chandra
32. Modern India - Sahenaz Siddiki
33. Gujarat In 1857 - Dr. Ramanlal Dharaiya
34. Modern India - Sumit Sarkar
35. Maker of Modern India - Ramchandra Guha
36. History - U.G.C. Net/Set - R. Gupta
37. History U.G.C. Net/Set - J. K. Chopra
38. History & Haritage - Sidhdhartha
39. India History - V. K. Agnihotri
40. History Of Modern India - Sujata Menon
41. Modern India - Sanjay Kumar (Jawahar)
42. ફર્સ્ટ વોર ઓફ ઈન્ડિયન ઈન્ડિપેન્ડન્સ – વી. ડી. સાવરકર
43. સિપોય મ્યુટિની એન્ડ ધ રિવોલ્ટ ઓફ – 1857 - આર. સી. મજુમદાર
44. WWW.MKGANDHI.ORG
45. WWW.GANDHI.GOV.IN
46. પ્રધાનમંત્રી – SEASON - 1 & 2 (ABP NEWS)
47. સંવિધાન – રાજ્યસભા TV

DEMO COPY
YUVA UPNISHAD PUBLICATION